

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

UPPSATS

- Intendenten fil. dr. *Mátyás Szabó*, Stockholm:
Föremålsstudiernas betydelse inom etnologin 37
The importance of implement studies in
ethnology 53

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Professor *Sigfrid Svensson*, Lund: Den falska
”Säbykistan” 55
Redaktör *Jon Bergsäker*, Stavanger: Norsk bryl-
laups-smørform — kulturkontakt med Sverige
Norwegische Hochzeitsbuttermen — Kul-
turkontakt mit Schweden 59

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- T. f. professor *Phebe Fjellström*, Uppsala: Pla-
giat och upphovsrätt 60
Gad Rausing: Arkeologien som naturvetenskap.
Anmäld av antikvarien fil. kand. *David Da-
mell*, Stockholm 62
Ulf Sporrang: Jordbruk och landskapsbild. An-
mäld av fil. kand. *Kurt Genrup*, Lund 64

- J. Viktor Johansson: Boksamlade och forsk-
ning. Anmäld av professor *Hilding Pleijel*,
Lund 65
Ulf Beijbom & Rolf Johansson: Drömmen om
Amerika. — Göran Graninger m. fl.: Emi-
granter. Anmälda av *Hilding Pleijel* 66
Inga Arnö-Berg: Serviser från Gustavsberg. An-
mäld av intendenten fil. dr. *Bengt Nyström*,
Stockholm 69
Harald Hvarfner (red.): Kalix 1—3. Anmäld
av museidirektören docent *Olov Isaksson*,
Stockholm 70
Johan Pettersson: De levde bland bergen. An-
mäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund .. 71
Ingeborg Weber-Kellermann & Walter Stolle:
Volksleben in Hessen 1970. Anmäld av fil.
lic. *Ulla Lindström*, Lund 72
Söderköpings lagbok 1387. Anmäld av fil. kand.
Gunnel Hedberg, Göteborg 73
Frithiof Widgren: Kyrkvärden genom tiderna.
Anmäld av *Hilding Pleijel* 74

KORTA BOKNOTISER

- Lovisa Maria Hjelms ättlingar 1772—1971 .. 75
Sigfrid Svenssons tryckta skrifter under 50 år 76
Förr i tiden, Sverige för 100 år sedan 76

RIG · ÅRGÅNG 55 · HÄFTE

2

1972

Föreningen för svensk kulturb historia

Ordförande : Presidenten *Sture Petré*n
Sekreterare : Fil. dr *Marshall Lagerquist*
Bitr. sekreterare: Fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION :

Professor *Gösta Berg*
Fil. dr *Marshall Lagerquist*
Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör
Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*
Redaktionens adress: Folkklivsarkivet, 223 62 Lund.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00
Års- och prenumerationsavgift 15 kr
Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Boktryckeri AB Thule, Stockholm 1972

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äga från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Föremålsstudiernas betydelse inom etnologin

Av Mátyás Szabó

På den materiella odlingens område har den svenska folklivsforskningen sedan 1910-talet gjort betydande insatser. Näringslivets olika yttringar belyses av studier rörande produktionsmetoderna varvid även produktionsmedlen har tagits upp. Jag skall här anknyta till de sistnämnda, alltså till redskapen. Intresset för etnologiska studier beträffande föremål har under de två senaste årtiondena stadigt sjunkit i Sverige samtidigt som intresset för själva etnologin ökat och alltjämt ökar. Utan att gå in på orsakerna till denna tendens eller på nyinriktningarna, skall här endast konstateras en viss otålighet inom forskningen hos folk i våra led: man vill numera snabbt besvara frågor utan tillräcklig dokumentation och bevisföring. Att studera föremål är tidsödande. I våra museer, där studieobjekten förvaras, har man fått mindre möjligheter till bearbetning av samlingarna genom att museernas profil i senare tid förändrats: huvudvikten har lagts på utåtriktad verksamhet med utställningar och service. Den traditionella museiforskaren, vars uppgift i första hand vore att utforska föremålen, håller mångenstädes på att bli bortrationalliserad. Detta är en farlig tendens som står direkt i motsats till museernas egentliga syfte. Eftersom samlingarna aldrig kommer att kunna utställas i sin helhet förblir de magasinerade föremålen begravnade och därför meningslösa utan ett konsekvent uppföljt studium av olika grupper i samlingarna. På lång sikt kan man inte heller klara av utställningar utan en ingående kännedom inte bara om föremålens typer

utan även om deras funktion och relation till de miljöer de har brukats i.¹

Det ovan sagda gäller naturligtvis inte i lika hög grad alla föremålsgrupper i våra samlingar. Möbler, vävnader och dräkter samt andra dekorativt utsmyckade föremål favoriseras alltjämt och kommer i blickpunkten betydligt oftare än nyttoting av enklare utformning. Till de senare hör arbetsredskapen som kommer från ett outtömligt fält. Vad som hittills här har gjorts är bara en god början. Atlas över svensk folkkultur upptager t. ex. endast en bråkdel av beståndet. De enskilda tingens betydelse skall jag belysa senare. Först vill jag rent allmänt rikta uppmärksamhet på föremålens källvärde: med nödvändiga uppgifter försedda föremål (vilket i regel förekommer i våra museisamlingar) har ett absolut källvärde, som i sitt rätta sammanhang bör ha företräde framför annat källmaterial både skriftligt och muntligt.² Mina följande exempel skall belysa, att i många fall är ett redskap inte bara uttryck för en färdighet, förverkligad i en konstruktion enligt ett behov, utan speglar idéer och föreställningar av stor betydelse. Förutom sitt egenvärde lämnar många anspråkslösa föremål viktiga bidrag till helhetsförståelsen. Man behöver bara tänka på vissa redskaps världshistoriska roll för att komma till insikt om detta. Alla de arktiska kulturernas existens var beroende av ett relativt enkelt föremål, näm-

¹ Albert Eskeröd: *Museum — medium — människa*. Fataburen 1967 s. 257 f.

² Gösta Berg: *Svensk folklivsforskning. Ord och bild* 1946 s. 296.

ligen skidan, som inte bara möjliggjorde livets uppehälle utan också gav folken expensionskraft. På den amerikanska kontinenten spelade snöskon samma roll. Hjulet, hittills den allra största tekniska uppfinningen, är i och för sig anspråkslöst till sin utformning. Och vad betydde inte drejskivan för krukmakeriet, vävstolen för textiltillverkningen, yxan för timmerhanteringen, stigbygeln för rid- och stridskonsten, lien för stallkötseln etc. Hela vår materiella tillvaro består av en ändlös serie av sådana företeelser. När det gäller de förindustriella samfunden intar etnologin en central ställning vid belysandet av alla slags sakkomplex. Detta är ett faktum som ej kan bestridas och uppgiften att bedriva föremålsforskning kommer att bestå så länge etnologin existerar som självständig disciplin.

*

Den kulturhistoriska forskningsgren som har valt till uppgift att studera föremål har på ett tidigt stadium kallat sig *ergologi*. Begreppet har dock något divergerande innebörd. W. Jacobeit har sammanställt dess variationer som cirklar kring "forskningen om de materiella kulturgodsens"³ eller i vårt fall "forskningen om arbete och arbetsredskap". Intresset för denna forskning är nog lika gammalt som de första mera systematiskt ihopbragta etnologiska samlingarna. Inom denna ur naturvetenskaperna framväxta och genom deras arbetssätt inspirerade historiska forskningsgren var det arkeologerna som tidigast ägnade sig åt studier av föremål. De efterföljdes av lingvisterna som vid sidan av ord visade intresse även för föremålen. Vid en tidpunkt då

³ Wolfgang Jacobeit: *Bäuerliche Arbeit und Wirtschaft*. Berlin 1965, s. 20.

etnologi och etnografi var nära samhöriga visade dock etnograferna större färdighet att handskas med föremål. Det var utvecklingsstadier som man sökte bevis för. Som Jacobeit påpekar⁴ var förhistorikern och antropologen Rudolf Virchow den förste som behandlade ett allmogeföremål på ett sätt som etnologerna långt senare tillämpat.⁵ Han fann 1889 i det nordtyska Vierlanden ett märkligt redskap som fångade hans intresse. Det gällde ett skörderedskap, ett slags kortlie, som man slog säden med. Samtidigt använde man en särskild krok för uppsamlingen av den slagna säden för att lättare kunna forma en kärve av den. Förutom att Virchow presenterade verktygen i ord och bild, beskrev han även funktionen, hur skörderedskapet sköttes med högra och kroken med vänstra handen, innan han övergick till tolkningen. Han menade nämligen att här eventuellt skulle föreligga ett förhistoriskt arv, som direkt kan jämföras med naturfolkens föremål på andra kontinenter. Det dröjde länge innan man fick flera föremålsstudier av samma typ.

Närmast följde språkmännen, innan etnologerna kom i gång på allvar. 1909 startades ett förnämligt företag, tidskriften *Wörter und Sachen*, som kom att bestämma både målsättning och metodik inom föremålsforskningen. De studier som utkom i denna tidskrift samordnade ord- och föremålsstudier. Med "Sachen" menade man dock ej bara föremål utan också tankar och institutioner vilka på något sätt fått språkliga uttryck. Programmet var mycket progressivt⁶ och tidskriften hade ett

⁴ Jacobeit a.a. s. 94.

⁵ Rudolf Virchow: *Mähwerkzeuge mit abgepasstem Handgriff aus den Vierlanden*, *Zeitschrift für Ethnologie* 21, 1889, s. 485 f.

⁶ *Wörter und Sachen. Kulturgeschichtliche Zeitschrift für Sprach- und Sachforschung* 1. Heidelberg 1909, s. 1.

högt internationellt anseende. Av stor betydelse från denna tid var också schweizaren E. Hoffmann-Krayers syn på föremålen som han utvecklade i en programskrift 1910.⁷ Här finner man en helt klar uppdelning av en etnologisk samling med människans aktiviteter som utgångspunkt. I Hoffmann-Krayers system gick det lätt att särskilja grupper såsom hantverk, folkkonst, näringar och nyttoföremål av olika slag. En sådan uppdelning är ju förutsättningen för en meningsfull föremålsstudie där även det funktionella kommer till uttryck. Men denna genomtänkta och på en del håll konsekvent genomförda linje var dock långtifrån ensamrådande. Förutom tillkomsten av heterogena samlingar kom år 1926 ett rent etnologiskt arbete med föremålen i centrum. Jag åsyftar W. Bomanns bok *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen*.⁸ Den har blivit något av ett mönster och fick efterföljare både i Tyskland och i andra länder.

Vad det romanska språkområdet beträffar är den viktigaste källan alltjämt den år 1928 startade stora serien *Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen* med F. Krüger som centralgestalt. Här finner man i filologiska studier ett ännu starkare samband med föremålsforskningen än i *Wörter und Sachen*.⁹ Lantbruksredskapen fick en viktig roll inom föremålskomplexet, främst står här Paul Lesers sto-

ra plogbok.¹⁰

Under mellankrigstiden förändrades läget väsentligt. I flera länder, såsom Österrike,¹¹ Polen,¹² Baltikum,¹³ Ungern,¹⁴ Schweiz och Italien¹⁵ fortsätter man med sina föremålsstudier i de spår som filologer, arkeologer och etnografer hade gjort. Inom tysk etnologi kom med nazismen föremålen helt ur bilden. Som S. Svensson påpekade redan på den tiden berodde detta på målsättningen: "folksjälen" stod i centrum och vid dess utforskande ansåg sig tyska folklivsforskare ej behöva bedriva näringshistoriska studier.¹⁶ Det var desto märkligare

¹⁰ Paul Leser: *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*. Münster in W. 1931. Man kan också hänvisa till ett mindre uppmärksammat men viktigt arbete av samme förf.: *Westöstliche Landwirtschaft*, W. Schmidts Festschrift, Wien 1928. Agrarhistorikernas intresse för produktionsmedlen är dock mycket äldre och börjar i stort sett med ett arbete av R. Braungart: *Die Ackerbaugeräte in ihren praktischen Beziehungen wie nach ihrer ursprünglichen und ethnographischen Bedeutung*. Heidelberg 1881.

¹¹ Jfr Leopold Schmidt: *Der Stand der bäuerlichen Arbeitsgeräteforschung in Österreich*. Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine 11, Wien 1937.

¹² Här bör främst K. Moszynskis arbete omtalas: *Slavernas folkkultur* (stenc. svensk översättning), Stockholm 1936.

¹³ I. Manninen: *Die Sachkultur Estlands 1—2*, Tartu 1931—1933; Z. Ligers: *Die Volkkultur der Letten 1*, Riga 1942.

¹⁴ A Magyarság Néprajza I—II [Ungrarnas folkkultur], Budapest u. å. Det ergologiska intresset i detta land går däremot längre tillbaka i tiden. Redan 1906 publicerade Zs. Bátky ett grundläggande arbete på 330 s. med titeln *Utmutató néprajzi múzeumok szervezésére* [Handbok för de etnologiska museernas organisering]. Här utvecklar han några år före Hoffmann-Krayer ett system vari hela den materiella kulturen kunde inordnas. Den rikt illustrerade boken är ännu idag ett standardverk.

¹⁵ Richard Weiss: *Das Alpwesen Graubündens*. Erlenbach-Zürich 1941; Paul Scheuemeier: *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz*. Erlenbach-Zürich 1—2, 1943—1956; Christian Lorez: *Bauernarbeit im Rheinwald*. Basel 1943. Jaberg, K.—Jud, J.: *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz 1—8*. Zofingen 1928—40.

¹⁶ Sigfrid Svensson: En renässans för studiet av redskap och näringsliv i tysk folklivsforskning, Seminariet i Nordisk och jämförande folklivsforskning [Lund], Meddelanden nr 35, mars 1964 s. 5 ff.

⁷ Eduard Hoffmann-Krayer: *Ideen über ein Museum für primitive Ergologie*. *Museumskunde* 6, 1910, s. 113 ff.

⁸ Första upplagan Weimar 1927. Jfr Jacobeit i not 3 a.a., s. 91 f.

⁹ Bland de här utkomna undersökningarna kan följande uppmärksammas: W. Bierhanke: *Dreschen in der Sierra de Gata 1929*; W. Ebeling: *Die landwirtschaftlichen Geräte im Osten der Provinz Lugo (Spanien)*, 1932; Fritz Krüger: *Die Hochpyrenäen*, 1935; M. Schmolke-Mellvig: *Das Wirtschaftsleben eines Hochgebirgsortes im romanischen Wallis*, 1942—43.

som samtidigt tyska etnografer ägnade föremålsforskningen stort intresse.¹⁷ Under efterkrigstiden aktualiserades dock problemet bland tyska etnologer. De senaste 15 åren har flera studier ägnats åt föremålsforskningens teoretiska, metodiska och praktiska sidor.¹⁸ En programskrift utkom 1960 av T. Gebhard som i stort sett upptar de väsentligaste frågorna kring föremålsstudier: utbredningskartornas begränsade värde, föremåls kronologi, de ofrånkomliga funktionella uppgifterna, den sociala anknytningen, innovationsfrågor m. m.¹⁹ Han framhåller även nödvändigheten av att prova redskapen och påpekar betydelsen av studier som belyser människans relation till hennes sakkultur. I hans litteraturförteckning får man ett gott begrepp om vilka typer av föremålsforskning man har att räkna med: 1) en filologisk-historisk linje, 2) en teknologisk-ergologisk linje med konstruktionsanalys, 3) en linje inriktad på inventarier och föremålsregister, 4) en etnografisk-arkeologisk linje med utvecklingsstadierna i centrum. Program för föremålsforskningen har också framlagts av G. Wiegelmann i Münster²⁰ och W. Jacobeit i Östberlin.²¹ Nämnas skall också att 1969 utkom i Tyskland ett arbete som presenterar ett nyanserat forskningsprogram med

flera bidrag från olika europeiska länder belysande de etnologiska samlingarnas bearbetning idag.²²

Parallellt med de mer kulturhistoriskt och etnologiskt betonade undersökningar som här berörts har en livaktig redskapsforskning bedrivits inom agrarhistorien. Dess samlade resultat finner man i den sedan 1952 utkommande, med stor omsorg redigerade tidskriften *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*. Även främjar lantbruksmuseernas sammanslutning, bildad 1967, i mycket hög grad föremålsforskningen. Vid dess senaste möte, som hölls i Budapest i mars 1971, ägnade en sektion denna forskning ett tiotal föredrag.²³ I detta sammanhang är även att omtala den i Köpenhamn utgivna internationella tidskriften *Tools & tillage* (dess första årgång anmälde i Rig 1968).

Jämfört med den renässans som föremålsforskningen upplever idag på kontinenten har Sverige kommit på efterkälken, trots alla de stora insatserna som tidigare gjorts under en hel generation. Här startade man sakforskningen vid sekelskiftet för att efter ett par årtionden uppnå en ledande position inom denna forskningsgren. Intresset för de enskilda föremålen är dock betydligt äldre. Här behöver endast nämnas Carl von Linné, Anders Berch och Gunnar Olof Hyltén-Cavallius.

I en uppsats 1909 tog Gerda Cederblom upp några spånadsredskap och spårade dem både i tid och rum med hjälp av ar-

¹⁷ Ett exempel på hur intensiv den sortens forskning var bedriven med metoder som man är van vid i etnologiska studier är Hermann Baumanns undersökning: *Zur Morphologie des afrikanischen Ackergerätes*, *Koloniale Völkerkunde* 1932 s. 192—322.

¹⁸ Dessa har berörts av Svensson i not 16 a.a.

¹⁹ Torsten Gebhard: *Möglichkeiten der Geräteforschung in Deutschland*, *Zeitschrift für Volkskunde* 56, 1960 s. 95—104.

²⁰ Günter Wiegelmann: *Zur Sachforschung im bäuerlichen Bereich*, *Zeitschrift für Volkskunde* 58, 1962, s. 99—113.

²¹ Wolfgang Jacobeit: *Zur Erforschung der bäuerlichen Arbeit und Wirtschaft in der deutschen Volkskunde*, *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 8, 1962 s. 303—311.

²² *Arbeit und Geräte in volkundlicher Dokumentation*. Herausg. von Wilhelm Hansen. Münster 1969.

²³ *IIIème Congrès international des musées d'agriculture. Résumés des communications présentées*. Budapest 1971.

²⁴ Gerda Cederblom: *Några av våra äldsta spånadsredskap och deras ättlingar*, *Fataburen* 1909 s. 1 ff.

keologiskt och etnografiskt material.²⁴ Men medan hon strövar fritt med ett knapphändigt jämförande material har Nils Lithberg fixerat såväl sin målsättning som sin metod noggrannare.²⁵ Han bedrev sina föremålsstudier med en stor materialkännedom och utvecklade ett sakbehandlingssätt som långt fram i tiden kom att bli förebildligt. Redan i sin första uppsats om de gotländska ringklubborna utgår han från funktionen.²⁶ I en annan studie om koskällor tar han steget fullt ut rörande form- och funktionskriteriernas samband. Det är frågan om en helt modern målsättning med en stor utredning över en bestämd föremålsgrupp. Ambitionen är stor och koskällorna behandlas så gott som monografiskt. Här insattes uppgifterna i sina sammanhang utan onödigt strävande till formella paralleller. De flesta frågor som man ställer i dag vid föremålsstudier är praktiskt taget med men framförallt de ingående funktionella skildringarna, vilka förklarar upphovet till formvarianter. Ytterligare söker han kontinuitet, spridning och utbredning och finner att koskällan är bunden vid en bofast befolkning. Han uppehåller sig även kring diskussionen beträffande koskällans praktiska och magiska användning.²⁷ Lithbergs oftast omtalade föremålsstudie är från 1930 om det korta linfäste som användes vid spinning med slända. Det är en lysande uppsats, där Lithberg med hjälp av traditionsmaterial löser viktiga problem, ett mönstergillt försök till det så ofta omtalade sättet att "levandegöra" ett museiföremål.²⁸

Det ovan sagda är blott några milstenar

ur föremålsforskningens historia. I Sverige har sak- och ordforskning ej bildat en symbios liknande de ovanberörda på kontinenten. Orsakerna härtill är kanske att söka i en tidig specialisering inom forskningsgrenarna. Den sortens färdighet bland etnologer att handskas med orden som är så utmärkande för t. ex. de finska kollegerna, saknar man paralleller till i Sverige.²⁹ Därför är arbeten av den sorten få och närmast språkhistoriska. Till de viktigare hör I. Modéers arbete om den nordiska ryssjan från 1940.³⁰ Detta arbete, vars rika resultat jag här ej kan redogöra för, betraktades från etnologiskt håll med all rätt som en förkunsel som visar hur problem inom folkulturen bör lösas genom både språklig och etnologisk bearbetning.³¹

Från språkhistoriskt håll närmade sig även R. Jirlow den etnologiska föremålsforskningen. Hans tidiga avhandling var inspirerad av den kontinentala föremålsforskningens första renässans, nämligen Wörter und Sachen-skolan.³² Han kan sägas ha varit den mest produktiva föremålsforskaren i landet, varvid han särskilt ägnat sig åt de textila verktygen och plöjningsredskapen, där han med stor uthållighet har belyst typerna landskapsvis. Det konstruktiva hos honom är den konsekvens med vilken han följer upp typer och sammanställer dem till utvecklingsserier. Hans senaste stora arbete om den svenska plogens historia är ett storslaget försök att belysa plogens spridning i landet från socken till socken

²⁸ Nils Lithberg: Den korta herkuln eller handrocken, *Fataburen* 1930 s. 151—171.

²⁹ Jfr Kustaa Vilkuna: När kommo östersjöfinnarna till Baltikum? *Folk-Liv* 1948—49 s. 15—43.

³⁰ Ivar Modée: Den nordiska ryssjans ursprung och ålder. Uppsala & Leipzig 1940.

³¹ Jfr rec av Albert Nilsson [Eskeröd] i *Rig* 1940 s. 46—48.

³² Ragnar Jirlow: Zur Terminologie der Flächsbe-
bereitung in den germanischen Sprachen. Göteborg 1926.

²⁵ Nils Lithberg: Till allmogekulturens geografi, *Rig* 1918 s. 1—27; dens.: Allmogeforskningen och etnologien, *Fataburen* 1919 s. 3 f.

²⁶ Nils Lithberg: Gotländska ringklubbor, *Fataburen* 1913 s. 65—72.

²⁷ Nils Lithberg: Koskällan, *Fataburen* 1914 s. 1—18.

varigenom han bidrar till förståelsen av jordbrukets tekniska utveckling genom 1000 år.³³

En monografisk undersökning av mycket stort format med föremålen i centrum framlades 1940 av J. Granlund.³⁴ Föremålsforskningens olika faktorer möts i denna undersökning: teknik och form, ornamentik och funktion, allt sett tillsammans med de sociologiska faktorerna. Tekniska förfaringssätt kombineras med de till dem knutna redskapen. Granlund urskiljer en mängd former och funktionella grupper som han fixerar geografiskt och i anslutning till de förbindelser som dessa grundformer och grupper har utanför Sveriges gränser. Avhandlingen har dock ej fått någon efterföljare i fråga om andra föremålskategorier. Jag skulle gissa att skälet härför bland annat är att man ansett sig ej få utdelning för den enorma arbetsmöda som en undersökning av ovanstående format kräver.

Ett annat monumentalt arbete inom saksforskningen är D. Trotzigs avhandling om tröskredskapen.³⁵ I fråga om fullständighet på formkriterier finns knappast något att anmärka på detta verk, som otaliga gånger citerats i in- och utlandet. Förf. ställer och besvarar stora frågor gällande formanalys, ålder, kontinuitet, introduktion, korsning m. m. Vad som saknas här är, vad som är styrkan i dansken A. Steensbergs liknande undersökning om skörderedskapen, nämligen värdestudier av de olika typerna.³⁶ Det märks att Trotzig knappast har försökt ar-

beta med slaga och därför kan han ofta inte yttra sig om de olika formernas effektivitet. Vad han därvidlag får ut av sagesmän kan ofta vara missvisande för undersökningen. Steensberg har däremot gjort utförliga redskapsprovningar och satt dessa i en värde-relation till varandra, vilket visade sig vara utomordentligt viktigt vid sammanställningen av utvecklingsserier. Kort sagt: den funktionalistiska synen har ej fått sin rättvisa plats vid bearbetningen av slagorna.

De ledande svenska etnologerna har, även om de ej själva teoretiserat över betydelsen av föremålsforskning, med få undantag ägnat sig åt den i större skala. Sigurd Erixon har uppskattat de resultat, som står att vinna genom studier av de enskilda kulturelementen.³⁷ I flera av sina monografiska arbeten belyser han olika redskap. Av hans mera använda och metodiskt tongivande undersökningar kan man nämna studier om lantmännens lätta redskap,³⁸ Gustav Adolfs-utställningens ergologi³⁹ och den ur metodisk synpunkt mönstergilla undersökningen om dragjärnet.⁴⁰

Gösta Berg har redan från början av sin forskarbana visat ett livligt intresse för den materiella kulturens enskildheter. I avhandlingen 1935 om släpor, slädar och åkdon⁴¹ var han överhuvudtaget en av de första kulturhistoriker som upptog en begränsad grupp av föremål, som han behand-

³³ Ragnar Jirlow: Die Geschichte des schwedischen Pfluges. Nordiska museets handlingar 72. Stockholm 1970.

³⁴ John Granlund: Träkärl i svepteknik. Nordiska museets handlingar 12. Stockholm 1940.

³⁵ Dag Trotzig: Slagan och andra tröskredskap. Nordiska museets handlingar 17. Stockholm 1943.

³⁶ Axel Steensberg: Ancient Harvesting Implements. Köpenhamn 1943.

³⁷ Sigurd Erixon: Svenskt folkliv. Uppsala 1938 s. 287 f.

³⁸ Sigurd Erixon: Lantmannens lätta redskap, Svenska kulturbilder 5: 9—10, 1931. Jfr Lantbruket under historisk tid med särskild hänsyn till bondetraditionen. Nordisk kultur 13. Stockholm 1956.

³⁹ Sigurd Erixon: Redskapsstudier från Gustav Adolfs-utställningen. Fataburen 1933 s. 243—280.

⁴⁰ Sigurd Erixon: Ett timringsredskap i kulturgeografisk belysning. Rtg 1933 s. 29—82 och 189—190.

⁴¹ Gösta Berg: Sledges and wheeled vehicles. Nordiska museets handlingar 4. Stockholm 1935.

lade inte bara allsidigt utifrån utvecklingsstadierna utan också satte in i ett stort geografiskt sammanhang. Styrkan hos honom, både i denna och i andra av hans undersökningar, är ofta själva ämnesvalet. Inte alla ting, det gäller såväl materiella som andliga, har spelat lika viktig roll i den mänskliga odlingens historia. Gösta Berg tar i regel upp till studier föremål av mera genomgripande betydelse. Hans undersökningar gränsar ofta till etnologins grannvetenskaper, i synnerhet till arkeologin och konsthistorien, och därigenom får de behandlade kulturföreteelserna större tyngd och räckvidd i hans forskningar jämfört med andras där forskningsobjekten betraktas mera endimensionellt.

Det sammanlagda resultatet av vad svensk folklivsforskning åstadkommit är betydande och intar alltjämt⁴² — även om det successivt har fallit tillbaka efter andra världskriget — en viktig plats inom den europeiska etnologin.⁴³ Alldeles nyligen, medan denna uppsats förbereddes, utkom därtill ett arbete i tryck, som delvis har samma förkunnelse som här förts fram. Jag tänker på den av N.-A. Bringéus redigerade läroboken i etnologi, som presenterar den materiella folkulturen på svensk landsbygd före industrialismen.⁴⁴ Arbetsredskapen får en given dominans i de olika bidragens belysning av skilda näringsgrupper, vilket innebär en återvunnen balans

efter så många överbetonade sociala aspekter, som i senare tid utmärkt publikationer av detta slag. I bokens introduktion tar Bringéus upp några beaktansvärda tankar beträffande föremålsstudier som helt överensstämmer med mina egna intentioner. Jag vill gärna betona med honom att om man vill hävda, att etnologin är en kulturvetenskap, kräver kulturartefakterna ovillkorligen ett studium.⁴⁵ Vid detta är redskapet avgjort ett av de viktigaste dragen.

I det följande skall jag poängtera det ovan sagda genom att med några exempel — av utrymmesskäl starkt reducerade i antal — peka på hur likartad forskningen kring föremålen är på andra håll ute i Europa och genom att samtidigt understryka vad redskapsstudier syftar till och vilka resultat de kan ge. Med flit har jag dragit fram exempel från ett begränsat fält, nämligen från näringslivet och främst lantbruket, och valt ut sådana undersökningar som belyser hur till formen obetydliga detaljer bär vittnesbörd om den roll dessa detaljer spelat för kulturutvecklingen.

*

1. *Linbråka eller skinnbråka?*

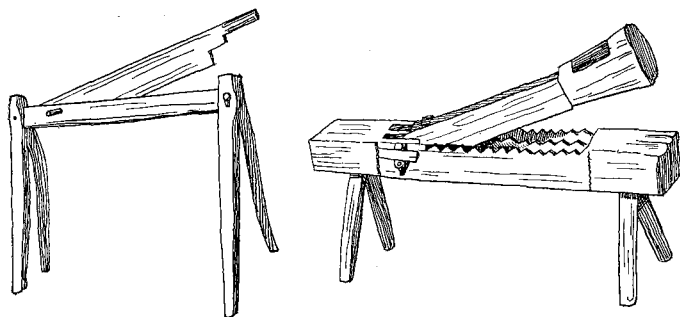
Efter det att linet blötlagts för att de limämnena som sammanhåller fibrerna skall sönderdelas, torkas det för att sedan bråkas. Med själva bråkningen avser man att sönderbryta linet för att fibrerna skall frigöras från stjälkens veddelar. För detta ändamål har man sedan medeltiden använt linbråkan i större delen av Europa, där lin överhuvudtaget odlades. Medan man i de västliga och norra delarna av Europa har odlat lin, ersättes linet av hampan i de södra och östra delarna av kontinenten. Vid ut-

⁴² Atlas över svensk folkkultur (red. av Sigurd Erixon, Uddevalla 1957) ger en delvis samlad bild över de föregående årtiondenas verksamhet. Här kartlägges 68 föremål och beskrivs i texten med hänsyn till sin utbredning, utveckling, användning m. m.

⁴³ Även i senare tid har förekommit att redskapsstudier gett upphov till debatt av principiell betydelse. Jag tänker på två studier kring höbågen av N.-A. Bringéus och S. B. Ek i Rig 1964 s. 65—88 och 1965 s. 105—122.

⁴⁴ Arbete och redskap. Handböcker i etnologi. Lund 1971.

⁴⁵ A.a. s. 12 f.

1. Linbråka. Csongrád, Ungern.
Efter Szolnoky 1966.
2. Linbråka. Jászapáti, Ungern.
Efter Szolnoky 1966.

formningen av linbråkan innebär denna olikhet ej någon principiell skillnad. Man kan säga att båda växterna kräver samma behandling efter blötläggningen och att skillnaden bara består i att hampans veddelar är starkare och svårare att avlägsna från fibrerna. Medan man kunde förse linbråkan med dubbla armar för att göra arbetet effektivare, var detta ej fallet med hampbråkan. Redan nu skall framhållas, att lin(hamp)bråkan ej hör till de europeiska kulturarven. Det ursprungliga sättet vid veddelarnas frånskiljande var det som Plinius noggrant beskriver i sin *Historia naturalis*: på en flat sten bultades linet med en klubba. Detta sätt att bryta lin resp. hampa har bevarats i Sydeuropa, främst i vissa delar av Frankrike, Spanien och Italien. Varför dessa trakter låtit bli att lägga sig till med ett redskap som linbråkan, vilken enligt experter var sex à åtta gånger mer effektiv, är svårt att säga.

Linberedningen är ett område med ett ganska rikt föremålskomplex som sedan länge intresserat forskare från olika fack. Med både språkligt och ergologiskt material har R. Jirlow behandlat detta komplex utifrån de germanska språkområdena.⁴⁶ Han reviderade i viss mån det resultat som före honom W. Gerig hade kommit fram till på grundval av ett material samlat från

⁴⁶ Jirlow i not 32 a.a.

en dialekt inom det franska språkområdet.⁴⁷ Båda forskarna har kommit in på linbråkans historia främst med hjälp av språkmaterialet. Deras uppfattning överensstämmer så till vida att linbråkan måste ha sitt ursprung i nordvästra Tyskland och tillkommit någon gång före 1100-talet. I senare tid har även T. I. Kaukonen anslutit sig till samma resultat.⁴⁸ Det lågtyska ordet *braken* övertogs av franskan i form av *braquer*. Detta ord måste höra till de franska låneordens s. k. tredje skikt och följaktligen vara av högmedeltida ursprung. Detta språkförhållande överensstämmer väl med vissa odlingshistoriska omständigheter: det omgivande geografiska området utvidgat med Belgien och Holland är överhuvudtaget linodlingens ackumulerade område, varifrån även innovationer rörande beredningen redan tidigt har kommit till andra delar av Europa.

Detta var alltså uppfattningen i årtionden ända fram till de senaste åren, då ungaren L. Szolnoky satte hela problemet under ny diskussion.⁴⁹ Han har arbetat med

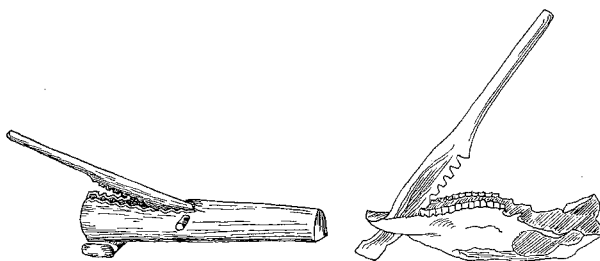
⁴⁷ W. Gerig: Die Terminologie der Hanf- und Flachskultur in den frankoprovenzalischen Mundarten. Wörter und Sachen 1, Beiheft 1913.

⁴⁸ T.-I. Kaukonen: Pellavan ja hampun viljely ja muokkaus Suomessa. Kansatieteellinen Arkisto 7, Helsinki 1946.

⁴⁹ Lajos Szolnoky: Die Hanfbreche, Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae 1966 s. 1—74.

3. Skinnbråka. Minusinsk, Ryssland. Efter Szolnoky 1966.

4. Skinnbråka av hästskalle. Från jakuterna, Sibirien. Efter Szolnoky 1966.

den ungerska lin- och hampodlingens historia ganska länge och även ägnat de hithörande föremålen stort intresse. Hans senaste bidrag i ämnet är ett stort arbete om linbråkan. Man kan inte påstå att Szolnoky vederlägger allt vad som sagts före honom. Vad han gör är att han utvidgar ramen från Jirlow's tid beträffande linbråkans tillkomst kring 1100-talet. Hans utgångspunkt var från början ett morfologiskt betraktelsesätt, av vars resultat han sedan gör historia. Han tillhör den typ av forskare som samtidigt samlar och bearbetar. Först konstaterar han att det finns två typer av linbråka eller försiktigare sagt två varianter av en grundtyp. Den ena visar raka kanter på de s. k. käftarna, fig. 1, medan den andra har taggiga, fig. 2. Han konstaterar att den taggiga formen har ett mycket begränsat utbredningsområde i Europa. I Ungern förekommer den taggiga linbråkan främst i landets centrala delar och pekar tillsammans med ett annat kulturarv åt öst. Dessutom, vilket är det viktigaste, fann han på flera ställen att den taggiga formen användes för att bryta eller bråka dvs. att uppmjuka *skinn* med, fig. 3. Denna användning förekom framförallt bland herdar. Efter detta konstaterande riktar han blicken österut. Hans korrespondens med asiatiska samlingar gav vid handen, att en primitiv form av bråkan har förekommit hos flera

asiatiska folk, främst hos nomadfolken. Han kom till följande resultat: 1. dessa nomadfolken redskap användes uteslutande för skinnberedning, 2. konstruktionen av skinnbråkor samt deras användningsprinciper är desamma som linbråkans i Europa, 3. kanterna på skinnbråkorna är alltid taggiga, 4. i samtliga turkiska språk på ett enormt stort område kallas de för *tal* eller någon avledning av detta ord. Det är av stor vikt att lin(hamp)bråkan på ungerska heter *tilo* som med stor sannolikhet också hör till denna ordfamilj. Ungernarna har sålunda blivit bekanta med skinnbråkan och dess namn före bosättningen vid Karpaterna, då de ingick i en stor turkisk stamorganisation.

Szolnoky uppfattar dessa asiatiska paralleller som prototyper av föremålet, dvs föregångare till den europeiska linbråkan. För att bråka skinn behövdes ett grövre redskap som ej hade några ben, man placerade det direkt på marken och skötte det stående bredvid. Med ett djärvt grepp förklarar Szolnoky även den taggiga kanten på bråkan (även handtaget är taggigt på de asiatiska exemplaren). Därvid tar han till hjälp en skinnbråka som jakuterna konstruerade ganska sinnrikt av en hästskalle genom att vända den upp och ned och förse den med ett taggigt skaft. Skinnen lades emellan och hästtänderna utnyttjades ef-

fektivt vid skinnets bråkning, fig. 4. Nu menar Szolnokoy att denna av en hästskalle sammansatta typ är den ursprungliga, dess tänder efterliknade man när redskapet tillverkades av trä.

Själv avstår jag från att ansluta mig till denna utvecklingslinje, som enligt min mening är alltför hypotetisk. Viktigare är, tycker jag, vad han säger om den taggiga typens spridning mot Europa. Han erkänner att det har funnits ett lågtyskt centrum för linbråkan under 1100-talet, men menar att redskapet inte uppstod där. Den europeiska lin(hamp)bråkans ursprung är istället att söka i de asiatiska skinnbråkorna. Sydsibiriens turknomader vällde i vågor genom Europa ända fram till germanernas boplatser. Det var dessa folk som introducerade ett effektivt redskap som dög att bråka både skinn och lin med. Detta har skett någon gång under tiden mellan 400- och 900-talet. Närmast den ursprungliga formen skulle alltså stå den taggiga typen, som fig. 3 visar, där underdelen är gjord av en enda självvuxen träbit försedd med ett skaft. I utvecklingen försvann taggarna, linbråkan fick fyra ben och allra sist gjordes hela bråkan av bräder i stället för att rännor urholkades i en trästam.

Inför denna bevisföring kan man förhålla sig olika. Det saknas alltför många moment i Szolnokys konstruktion beträffande spridningen från öst till väst. Men faktum är, att han tycks ha funnit ett linbråkliknande redskap långt i öst avsett för skinnets behandling, tidigare känt än något liknande för lin och hampa i väst. Den enhetliga benämningen, nämligen skinnbråkans *tal* och dess ungerska variant *tilo*, talar för en tänkbar spridning av den ovan beskrivna typen. Szolnokoy har alltså ställt föremål som hittills betraktats skilda i relation till varandra.

2. Hur liarnas skaftlängd speglar odlings-systemen

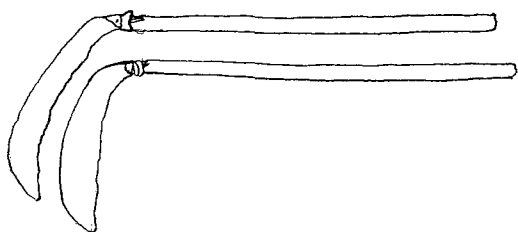
På skörderedskapens område har utspelats en dragkamp mellan två för bonden livsviktiga redskap, skäran och lien. I agrarhistoriska studier har man tillagt dessa redskap stor betydelse, varvid även etnologerna — genom att framhäva och utreda funktionssammanhang — har gjort viktiga insatser. Det nordiska materialet har tidigt kommit in i bilden genom A. Steensbergs banbrytande, monumentala undersökning⁵⁰ som uppföljts av en studie av K. Vilkuna beträffande skörderedskap från andra sidan Östersjön.⁵¹ Den närmaste anledningen till att jag nu upptar dessa frågor är en ny undersökning av L. Takács, som på grundval av det mellan- och östeuropeiska materialet har lämnat ett värdefullt bidrag beträffande de kortskaftiga liarnas uppkomst och betydelse för de agrara förhållandena.⁵²

Detta redskap förekom i mannaminne endast inom reliktområdena i Europa, på några få ställen kan man finna det i bruk än i dag. Med desto större intensitet förekommer kortlien dels i arkeologiska fynd, dels på medeltida avbildningar. Lien med kort skaft är en viktig länk i skörde- och skärredskapens historia mellan skäran och den riktiga lien och den senares uppkomst och utbredning kan ej förklaras utan att mellanstadiet — lien med kort skaft — belyses. Dess formella kriterier är följande: eggen är längre än skärans egg och skaftet är betydligt längre än skärans handtag men kortare än liens skaft. Användningstekniken är olik de båda andra redskapens: me-

⁵⁰ Steensberg i not 36 a.a.

⁵¹ Kustaa Vilkuna: Zur Geschichte der finnischen Sichel. Finska fornminnesföreningens Tidskrift 40, 1934.

⁵² Lajos Takács: A magyarországi rövid kaszák történetéhez. Ethnographia (Budapest) 1970 s. 187—220.

5. Kortskaftliar. Järnåldersfynd, La Tène. Efter Takács 1970.

dan man använder skäran i nedböjd kroppsställning för att ta ett litet fång säd eller gräs nyttjar man liarna stående. Med den vanliga lien slår man från höger till vänster, med kortlien åt båda hållen.

Kortliens tillkomst kan man sätta i förbindelse med järnets introducering som råmaterial. Dess föregångare var senbronsålderns stora skäror. Det var inte endast den nya tekniken, förknippad med järnet, som stod bakom förutsättningarna för kortlien. Även de ekonomiska aspekterna spelade en viss roll. Klimatförsämringen med kortare vegetationsperiod medförde ett ökat krav på vinterfoder för djuren och detta i sin tur framtvängde ett effektivare redskap än skäran. På många håll tillkom överhuvudtaget behov av vinterfoder först med klimatförsämringen, tidigare gick djuren ute året runt. Man stallade och fodrade bara nyttodjur i dagligt bruk. Steensberg identifierade de första kortliarna i Norditalien, medan tysken A. Lühning konstaterar att kortliarna ansluter sig till keltisk bosättning både i tid och rum men påpekar att genom järnets användning som råmaterial uppstod de tekniska möjligheterna för kortliens tillkomst samtidigt på flera håll.⁵³ I fynden från La Tène är redskapet rikt representerat och relativt ofta tillsam-

mans med skaft som gör identifieringen lättare, fig. 5.

Problemet kring växlingen från skära till lie kan inte förklaras utan kännedom om redskapens användning. Det är välbekant att lien, även om den tillkom redan under järnåldern inte från början användes för att slå säd med. Den var länge uteslutande ett slåtterredskap, medan säden mejades med skära på många håll ända in på vår tid. Först under medeltiden började man använda lien som skörderedskap. På många håll där denna redskapsväxling i nutiden pågått framför etnologernas ögon har fördelen med skära förklarats vara — även om den var långt mindre effektiv än lien — att man spillde mindre säd under arbetet. Terrängformationerna med sluttande åkerremсор bestämde också vilken av de två redskapen man skulle använda. Detta gäller även kortliarna: deras bevarande är också förknippat med svåra terrängformer; ojämna, steniga marker, där inte lien kunde utnyttjas. Arbetet med kortlien går nästan lika snabbt som med lien. Kortlien är dock underlägsen i ett avseende, den mejar gräset mycket ojämnt och lämnar kvar oslaget gräs över marken. Därför var detta redskap ett komplement till lien och överhuvudtaget en övergångsform mellan skäran och lien.

3. *Dihinder som gräns mellan herdekulturer*

Etnologin är — eller borde kanske vara — en högst empirisk vetenskap. Både problem och deras lösning finner man i sakförhållanden och bara i andra hand i spekulationer. När man bedriver forskning av det slag jag här behandlat, vet man till en början ej vilken lösning man skall komma fram till. Något storslaget resultat som förklarar ett helt orsakssammanhang är ej ga-

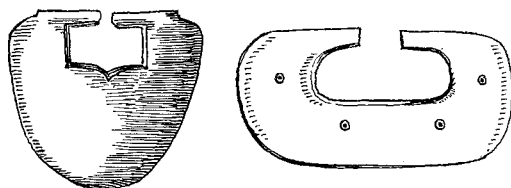
⁵³ I not 52 a.a. s. 194.

ranterat i förväg. Bland de mera givande av mina egna försök skall jag här redogöra för ett från början av min etnologiska bana och vars resultat har bidragit till att jag kom att ägna mig bland annat åt föremålsstudier.⁵⁴

De ungerska böndernas näringsliv har från historisk tid ända fram till sekelskiftet baserats på olika typer av boskapsskötsel. Därtill har både historiska och — kanske framförallt — ekologiska orsaker bidragit. I synnerhet var landets mellersta delar, en enda vidsträckt slättbygd, lämpliga för djurhållning. Större delen av boskapen höll man i extensiv eller i halvextensiv skötsel, dvs. djuren livnärde sig antingen året runt eller större delen av året under bar himmel. Särskilt foder tillgrip man bara i nödfall. Djuren förökade sig på betesmarkerna. Eftersom handjuren gick fritt bland andra djur visste man aldrig när korna skulle kalva. Mjölkhushållning i någon vidare utsträckning kan man praktiskt taget inte tala om. Man hade ej mycket tid att förädla mjölken och själva sötmjölken hade man inte så stor nytta av. I varje fall inte för människans bruk. Därför tillät djurägarna — i motsats till vad som var fallet vid stallskötsel — att kalvarna diade hela sommaren. I annat fall, då man ville mjölka kon, räknade man med en sex veckors diperiod. Det ansågs allmänt att de kalvar som hade obegränsad tillgång till mjölk blev stora och starka. Det lönade sig alltså att uppföda kalven med mjölk. Samma förhållanden finner vi lite varstans ute i världen där djuren ingår i en extensiv skötsel-form. Så gör man än i dag på de asiatiska stäpperna liksom på Sydamerikas pampas.

⁵⁴ Mátyás Szabó: *Fiatal állatok szopását megakadályozó eszközök és eljárások. Néprajzi Értesítő* (Budapest) 1955 s. 131—166. — Olika typer av dihindar omtalas och avbildas i Gösta Berg: *Fåret som mjölkdjur*, Rig 1949 s. 59 f.

Det förekom emellertid att herdarna, eller de människor som hade något med djuren att göra, själva behövde mjölk för sitt eget uppehälle. Då mjölkade man de nykalvade korna, omväxlande ett par i taget för att inte kalven skulle bli lidande. Varannan dag skulle alltså kalven hindras ifrån att dia. Det gjorde man genom att hägna in eller tjudra kalven. Det allra enklaste sättet var dock att hindra diandet genom att anbringa ett hinder, som inte omöjliggjorde de unga djurens betande. Det var också vanligt att man smorde in moderns juver med något illaluktande ämne, för det mesta djurens egen spillning, som fick kalven att avstå från att vidröra det motbudande juvret. Mest intressant var dock, åtminstone ur vår synpunkt, de föremål som kom till användning som hinder. Herdarna i den ovan skildrade miljön använde en liten brädlapp som fig. 6—7 visar, vilken man fäste vid den hästskoformade öppningen på kalvnosen. Den satt där så fast att inte kalven kunde peta eller riva bort den. När kalven med detta föremål lyfte nosen i vädret för att komma åt juvret la sig brädlappen på mulen och hindrade diandet. Hur många försök kalven än gjorde lyckades han inte. Det viktiga är att denna brädlapp inte hindrade kalven från att beta, nämligen om han gick baklänges så att han drog lappen efter sig. Utbredningen korresponderar i stort sett med om-

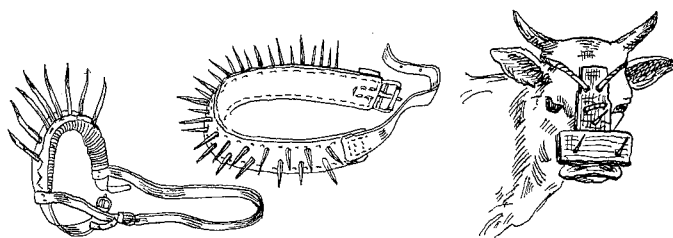

6—7. Dihinder. Centrala Ungern. Efter Szabó 1955.

8. Dihinder. Bogdán, Ungern. Efter Szabó 1955.

9. Dihinder. Storslätten, Ungern. Efter Szabó 1955.

10. Dihinder. Dobrudscha, Bulgarien. Efter Szabó 1955.

råden där man bedrev extensiv djurhållning utan större anspråk på mjölken.

Det fanns emellertid en annan typ av di-hinder av en helt annan utformning, nämligen den spikförsedda grimman. Den var beskaffad så, att en grimma, fig. 8, eller en rem, fig. 9, en böjd plåt eller också en på kalvnosen anbringad brädlapp, fig. 10, försågs med spikar eller vassa taggar av något slag. Kalven hade denna på sig när man ville hindra den från att dia. Försökte den, så stack de vassa taggarna ovillkorligen moderns juver, i regel så att kon reagerade med detsamma och sparkade kalven ifrån sig. Det väsentligaste här är, att kalven, efter en del försök lät bli, *avvandes* och klarade sig helt utan mjölk. Meningen var just denna: det ingick i uppfödningstekniken, att kalven skall upphöra med diandet så fort som möjligt. Spikgrimman var ett hjälpmedel härför.

Hindertyg av detta slag finns i Ungern liksom i andra delar av Europa. Även på utomeuropeiskt område finner vi dem förknippade med intensiv djurhållning dvs. i bondbyar med stallkötsel, där mjölken hade stort värde antingen som sötmjölk eller i form av förädlade produkter. *Om vi kartlägger de båda slagen av hindertyg, brädlappen och spikgrimman, finner vi en ganska klar relation mellan utgångssystemet och stallkötseln.* Därav följer att av dessa föremål måste den vajande brädlappen vara äldre, den är ju förknippad med

en primitivare form av djurhållning där inte alla produkter av djuren, allra minst mjölken, tillvaratogs. De uppgifter jag kunnat inhämta visar en utbredning i Europa förutom till Ungern till den iberiska halvön, södra Frankrike och Irland, där alljämt utgångssystemet för nötkreatur förekommer. Från de asiatiska nomaderna finns åtskilliga belägg: antropologiska museet i Leningrad har meddelat mig flera exempel på att denna hinderbräda användes av mongolerna, baskjirerna, kalmuckerna m. m., dvs. olika nomadfolk boende på de asiatiska stäpperna. Hos dem utnyttjas djuren ej mångsidigt och någon intensiv mjölkhushållning kan man ej tala om. Min tes beträffande föremålets funktion, nämligen att det gäller att bara *temporärt* hindra kalvens diande och icke ta ifrån honom mer mjölk än nödvändigt, bekräftades ytterligare av en del uppgifter från mellersta Brasilien.⁵⁵ Där förekommande art av nötkreatursskötsel, främst avsedd för köttproduktion, har vissa paralleller till de asiatiska formerna åtminstone i tekniskt avseende. Brädlappen användes här flitigt av många bönder.

Sammanfattningsvis alltså: två typer av ett föremål med identisk primär funktion representerar två olika system av djurhållning.

⁵⁵ Frederico Lane: Notas sobre uso do barbilho, Revista de Museo Paulista 3. Sao Paulo 1948.

4. *Vinkulturer med olika skärredskap*

Följande exempel på en föremålsundersökning tar jag från ett ämne som den nordiska forskningen inte befattat sig med av naturliga skäl men som desto mer sysselsatt kontinentala forskare. Det gäller vinodling eller odling av vinstockar, en helt sluten odlingsgrupp med specialredskap som knappast kommer till användning förutom till sitt ursprungliga syfte. Ett sådant odlingsinstrument är vinkniven i dess olika former.

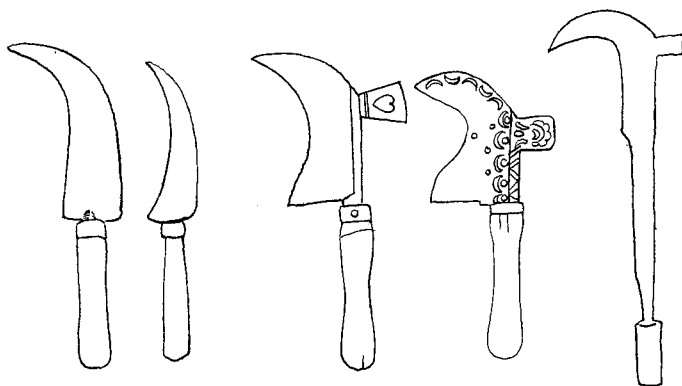
Vinknivarna har i tidigt stadium omnämnts, närmast i kulturhistoriska sammanhang, som ett indicium på vinodlingens särformer. Under de senaste två årtiondena har vinodlingens etnologiska utforskning tilltagit och numera utgör den en särskild sektion inom SIEF, de europeiska etnologernas sammanslutning. Det började med att den ergologiskt inriktade ungraren I. Vincze gjorde ett försök till typologisering av de ungerska formerna, varvid han redogjorde för det arbetssätt, som dessa hade varit förknippade med.⁵⁶ Samtidigt gav han en översikt över deras geografiska fördelning och gjorde ett vällyckat försök till lösning av genetiska problem.

Vinodlingen börjar egentligen med att människan kom på tanken att beskära vinrankans stock. I klassisk tid var grekerna de stora läromästarna i denna konst och genom dem spreds kunskapen om beskärning till Europas och Asiens olika delar samt till Afrika. Det skall i förväg konstateras att skärverktyget knappt har genomgått någon större förändring under 2000 år, vilket arkeologiska fynd vittnar om. Dessa fynd är direkt jämförbara med de även i tjugonde seklet använda grundtyper-

na. Vinczes framställning bygger på ca 500 stycken artefakter hämtade ur olika etnologiska samlingar. Materialet är vid första ögonkastet ganska heterogent, det finns former från pennknivsliknande små föremål till tunga skärdon i form av en sädes-skära med bred egg. *Storleksskillnaderna* hänför sig dels till odlingskrav, dels till vinstockarnas vegetativa egenskaper liksom på naturförhållanden (klimat, jordmån m. m.). *Formskillnaderna* uttrycker däremot mycket mer: de visar på beskärningens teknologi varigenom man åstadkommer olika vinkulturer. I huvudsak finns det två grundtyper: den ena, fig. 11 a—b, mer eller mindre knivliknande, fast med en viss krökning upptill i spetsen, den andra något mera yxliknande med en liten fyrkantig extra huggdel på ryggen, fig. 12—13, jag kallar den yxkniv. Den senare typen har haft större utbredning i Ungern, vilket sammanhänger med ett beskärningssystem med ganska låga stockar utan stöd, där man i regel beskär bara upptill. Idén med detta odlingsätt är att utom solvärmen tillvarata även den värme som marken återkastar och därigenom påskynda vindruvorernas mognande. De låga stockarna hade också lång livslängd, vilket var viktigt på branta sluttningar med stora arbetsvårigheter vid nyplanteringen. Stockhuvudernas regelmässiga hårda beskärning åstadkom stora sårliknande förhårdnader. Vinknivens huggdel, den lilla yxan, var till för att avlägsna dessa missbildningar. Vinknivar utan huggdel användes däremot i vingårdar med smala, höga vinstockar med stöd-påle eller annan upphängningsanordning. Här skulle knivens extra huggdel bara ha hindrat arbetet bland vinrankorna.

Sådana var vinknivarna fram till slutet av förra århundradet, då de fabriksgjorda saxarna undanträngde de här behandlade

⁵⁶ István Vincze: Rebmesser in Ungarn, Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae 1958 s. 61—95.

11 a—b. Vinknivar. Norra Ungern. Efter Vincze 1958.

12—13. Vinknivar. Storslätten, Ungern. Efter Vincze 1958.

14. Vinkniv. Bulgarien. Efter Vincze 1958.

vinknivarna. Hur är det med knivarnas ålder? Det anses allmänt att redan i klassiska kulturer hade man dessa två grundtyper, yxkniven tillskrevs grekerna och den andra italienarna. Det finns en tendens även i det nutida materialet som pekar åt det hållet.

Tidigare försökte man förklara yxknivens ursprung genom direkta kontakter mellan ungersk och grekisk vinkultur. En kulturexpansion av sådant slag finns det gott om exempel på under medeltiden. Det som gör saken svårare är, att på Balkan, där direkt övertagning skulle ha skett, man visserligen sedan 2000 år finner yxtypen, men i en helt annan form, fig. 14. Förklaringen är en helt annan, den ifrågasvarande typen introducerades i Ungern av franska kolonistörer med vinodling som specialitet. De kom i stora mängder till det berömda Tokajbergsområdet redan på 1200- och 1300-talen.

En annan fråga: varifrån kommer vinodling med klätterstång? Den frågan besvarar Vincze tillsammans med tysken R. Weinhold genom att utpeka Transkaukasien som dess ursprungsland.⁵⁷ Weinhold byggde vidare på vinknivarnas typfördel-

ning för Tysklands del och konstaterade bland annat att yxknivtypen ingår inte bara i ett odlingssystem utan den hör samman med andra föremål inom vinframställningen. Utbredningen av de enklare typerna av de mekaniska vinpressarna sammanfaller i stort sett med utbredningen av vinkniven utan huggdel. Över hela detta område finner man även systemet med urtrampning av vindruvorna, en metod som inte ens idag helt förlorat sin betydelse. Det är inte min uppgift att redogöra för den vinkultur, i vilken de här omtalade företeelserna ingår som en organisk del. Jag vill bara understryka att de morfologiska varianterna av vinknivarna speglar inte bara en utvecklingsnivå utan hänvisar direkt till etniska kulturpåverkningar av olika slag.

5. *Föremålets liv i en bys redskapsbestånd*
Avslutningsvis refererar jag här helt kortfattat en något mera ovanlig typ av föremålsstudier. Det är fråga om en diger avhandling författad av K. Gaál, som ger en mikroanalys på en enda österrikisk bys redskapsbestånd. Om än delar av detta bestånd inte brukats under de senaste åren så var det dock karakteristiskt för livsfö-

⁵⁷ Rudolf Weinhold: *Rebmesser und Kelter*, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 1966 s. 37—48.

ringen vid sekelskiftet.⁵⁸ Undersökningen gäller 402 föremål av olika slag tillhörande näringslivet och heminredningen. Alla dessa föremål behandlas var för sig tillsammans med sagesmännens uppgifter och undersökningen är underbyggd av ett ingående arkivarbete rörande alla sorters historiska källor med utomordentligt värdefulla bouppteckningar från 1600-talet och framåt. Det är en funktionalistisk-strukturalistisk betonad värdestudie av föremål med hårfin analys av alla registrerbara detaljer och relationer. Sagesmännen har valts och sorterats efter härstamning, utbildning, världsåskådning och social tillhörighet men också efter åldersgrupper med 10 års mellanrum. Här beröres också de vanliga frågor vi har mött i föregående exempel rörande ursprung, spridning osv., men det viktigaste i målsättningen är relationen mellan redskap och människa, redskapens bruk och värdering. Dessa senare problem kan lösas uteslutande med hjälp av ingående fältarbete med sinne för blottläggande av detaljer och dolda sammanhang, med andra ord genom ett arbetssätt som bör vara utmärkande för en empirisk etnolog. Av hur nyheterna kommit in i de berörda redskapsbestånden och hur människorna reagerade mot det nya ges ibland rörande skildringar. Ett exempel: avfall av hår och naglar skall (utifrån en magisk bakgrund) brännas. Det gick bra under de öppna härdarnas tid och även under kokspisarnas period. Men vad skall man göra med avfallet när de elektriska spisarna kommit in i bilden!

Växelverkan mellan människan och redskapen, föremålets eget liv, funktionsväxlingar — allt detta är kanske inte helt nytt — men så konsekvent och utförligt sam-

⁵⁸ Károly Gaál: Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert. Wien 1969.

manställt finner man det bara i Gaáls bok. Låt oss ta ett par exempel. Bikorgen är mannens föremål, han har tillverkat den och använt den inom sitt arbetsområde. Först var föremålet närmast status ett antal år, stod oanvänt, visande sin ägares omsorg. Sedan sattes den på en plats på hyllorna i bigården där den syntes bäst. Den flyttades sedan på olika hyllor alltefter begagnandet och dess tillstånd. När bikorgen blev medfaren användes den att infånga svärmen med. Därpå övertogs den av husmodern för att användas till höns. Allting användes tills det gick sönder men begravning blev det sällan. Föremål tillverkade av järn fick när de hade slutat sitt första liv, nytt liv i form av något helt annat. Det konservativa bondesamhället hade en helt annan syn på föremålen än dagens "köp, slit och släng"-mentalitet, det berodde inte bara på materialets värde utan på ett djupare känslöförhållande till tingen.

Av en mikroanalys av den sort Gaál ger prov på kan man erhålla underrättelser av principiell betydelse. Ett exempel är käppyxan. Samma föremål med samma namn var för 150 år sedan ett ståndsvapen för byns innevånare med adlig härkomst. Men den kom långsamt att ingå i familjeöverhuvudets status. Efter upphörandet av livegenskapen, som samtidigt medförde de adliga privilegiernas försvinnande, blev käppyxan ett vapen för ynglingagänget och samtidigt ett festföremål, som man använde vid bröllop. Mot slutet av förra århundradet användes den, under inflytande av stadslivet, som promenadkäpp, en modeföreteelse alltså.

Med detta sista exempel tror jag mig ytterligare ha vidgat den ram inom vilken föremålsstudier bedrivs: man kan angripa en företeelse från de mest skilda utgångs-

punkter. Det är alltså ej fråga om att låsa sig fast vid någon förebild. Huvudsaken är att man ej tappas bort denna viktiga beståndsdel av folkkulturen.

Summary

The importance of implement studies in ethnology

In the introduction, the author establishes that the interest in Sweden for ethnological studies of specimens and, particularly, implements has fallen considerably during the past two decades. He finds one of the reasons is that the work of the museums has become more outward looking by, among other things, an intensive exhibition activity. He considers this to be a dangerous tendency, because it is impossible to exhibit indefinitely without research and knowledge.

The author thereafter gives a brief history of the development of the implement research in Europe (note 3—23). In Sweden, a systematic research of that type began during the first decades of the twentieth century. The pioneering achievement of Nils Lithberg is specially indicated (note 25—28). The author briefly refers to a few of the most distinguished implement and specimen investigations carried out by Swedish researchers (note 30—43). He also refers to the recently published textbook in ethnology which presents the popular culture material in Swedish rural districts before industrialism (note 44) and agrees with its editor that if ethnology is to be described as cultural science, the cultural artefacts demand a study where the implement is unquestionably one of the most important features.

The latter part of the work includes a number of examples taken from current research into implements, particularly in the author's earlier homeland, Hungary. The examples are intended to illustrate the object of implement studies and the results they can produce.

1. *Flax-breaker or skin-breaker?* Here, an account is given of the Hungarian L. Szolnoky's researches (note 49). He has started a new debate on the earlier opinion that the flax-breaker (Fig. 1—2) originated in north-western Germany some time around the year 1100 (note 46—48). Szolnoky observed that in Hungary the flax-breaker with jags (Fig. 3) was also used to soften skin and found correspondences to this among several Asiatic people, where the implement was used exclusively for preparing skins. The similarity in the name (*tal*, and *tilo*) argues for a conceivable early spreading

from the east. Szolnoky has thus wished to set specimens, that have been so far regarded as separate, in relation to one another.

2. *How the shaft length of the scythes reflect the cultivation systems.* The introduction calls to mind the contributions that Scandinavian ethnologists have made concerning the sickle and the scythe (note 50 and 51). The problem has become topical since the Hungarian, L. Takacs, recently made a valuable contribution concerning the origin and importance of the short-shafted scythe (note 52). This latter (Fig. 5) is an important link in the development of the sickle into the real scythe. Its origin is associated with the introduction of iron and the demand for a more effective implement than the sickle to satisfy the need for winter fodder when the climate deteriorated. The short-shafted scythe has remained in territories with uneven and stony ground where the real scythe could not be used.

3. *Sucking-preventer as distinguishing factor between shepherd cultures.* The author sums up his own earlier investigation (54). There were two different types of sucking-preventers with different modes of action in Hungary. One (Fig. 6—7) consisted of a piece of board which was fastened to the nose of the calf; the other (Fig. 8—10) consisted of a halter, strap, or piece of board, all furnished with sharp spikes. The first type was used in areas with extensive cattle raising, where the animals grazed in the open all the year round or for the greater part of it. Here, the milk was not used for making butter or cheese; the calves were therefore allowed to suck, but if milk was temporarily needed, the type (Fig. 6—7) was used as it prevented the calf from sucking, but not from grazing providing he moved backwards. The preventers with spikes made the cow kick the calf away from her; the calf was thus rapidly weaned from sucking. These preventers (Fig. 8—10) are found in areas with cattle shed management, where the milk is a valuable asset. We have thus here two types of specimens with the same primary

function, but representing two different systems of cattle raising.

4. *Vine cultures with different cutting implements.* The Hungarian L. Vincze (note 56) has studied the various types of knives used at viticulture and has given an account of the working methods. The difference in the form of the knives is related to the method of pruning the vine. There are two main types of knives: one with a curve at the point (Fig. 11a—b); the other with a small square extra cutting part on the back (Fig. 12—13). The origin of the latter implement is thought to have been in the direct contacts between Hungarian and Greek viticulture. But in the Balkan Peninsula where the direct adoption should have occurred, the form is different (Fig. 14). The explanation is also completely different: the Hungarian vine knife (Fig. 12—13) was introduced in the Middle

Ages by French colonizers. This type has also been shown to belong together with other specimens in wine preparation.

5. *The specimens' life in a village's stock of equipment.* In conclusion, the author gives a short account of a dissertation by the Austrian K. Gaál (note 58) who has analysed a single village's stock of equipment, with special reference to the relation implement and man; thus the use, evaluation, and functional variations of the implements.

The author ends by pointing out that—through this last example—he has wished to expand the framework within which specimen studies are carried out. A phenomenon can be attacked from very different bases. The main consideration is that this important element of the popular culture be not lost.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Den falska "Säbykistan"

Av Sigfrid Svensson

På mitt förslag förvärvades 1943 till Nordiska museet en ornerad s. k. ståndkista, som enligt säljarens detaljerade uppgifter skulle vara kommen från en bondgård i Säby socken i nordligaste Småland. Säljaren uppträdde emellertid under falskt namn och hans berättelse har visat sig vara en ren fabulering. Avslöjandet gjordes av redaktör Björn Fontander i en tidningsartikel för några år sedan. Stora delar av kistan var på en antikhandlars uppdrag tillverkade av möbelsnickare Per Lundin i Falun. Båda är liksom säljaren nu avlidna.

Fontander har i sin i fjor utgivna bok *Antikfynd eller bluff?* (Ica-förlaget) detaljerat skildrat hur det hela gått till. Antikhandlaren hade kommit med "några delar som en gång suttit i en gammal kista" och av Lundin beställt "en ny kista med de gamla delarna inbyggda". Fragmenten kompletterades med virke från ett gammalt golv, "handbilade golvplank som var nära halvmeter breda". Lundin — för vilken detta dock endast var en rutinbeställning på en möbelreovering — var tydligen vid berättandet mycket stolt över vad han åstadkommit. Detta har smittat av sig på Fontanders relaterande av Lundins insats.

Som *snickare* var visserligen Lundin så skicklig, att varken jag eller vad mer är den mycket träkunnige tecknare som i detalj uppmätte kistan upptäckte att så stor del av den var nygjort arbete. Däremot gick Lundin som *träsnidare* ej så fri från ett avslöjande som det kan förefalla av Fontanders skildring.

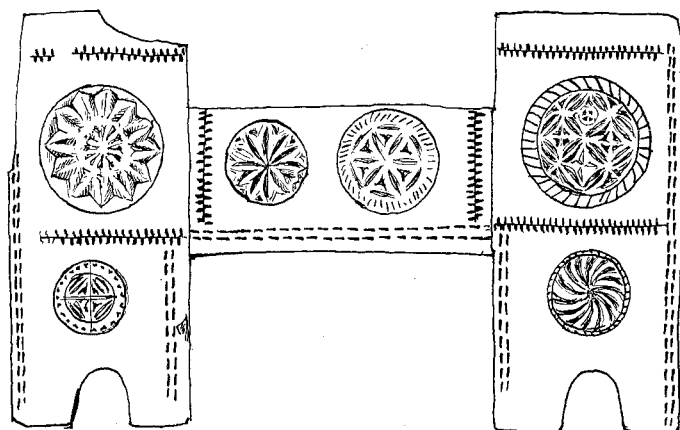
I *Fataburen* 1944 (s. 121 ff) presenterade jag förvärvet av kistan. Att den lämnade härkomst-uppgiften skulle vara falsk hade jag inga skäl att misstänka. Priset 1 200 kr syntes inte heller avsevärt överskrida tillverkningskostnaden för en ny kista. Att däremot kistan inte var helt ursprunglig stod klart redan vid förvärvandet och framhålls uttryckligen i uppsatsen: locket var nytt liksom framsidans övre parti med dess dekor. Ny var också ornamentiken på gavlarna. Det behövdes inget ultraviolett ljus för att avslöja detta. Att

övre delen av framsidans mittparti företer en annan ytstruktur än den nedre synes redan på de publicerade fotografierna. Att gavlarnas ornamentik var nytillkommen röjdes av de hårda skärkanterna som var olika originalens, ornamenten var nämligen endast uppförstoringar av fotstolparnas nedre karvsnittsrosett och virvelhjul.

Lundin har berättat att det endast var de två framståndarna på kistan¹ som var utgångsmaterialet men uppgav samtidigt motsägande att det var "några" delar han fått av antikhandlaren. Bland dem bör också ha ingått fasadens liggande bräda. Varför skulle för övrigt denna annars behövt kompletteras? Golvplankorna man skaffat sig hade varit breda nog för en enda bräda. Att Lundin också påstod sig ha gjort *all* ornamentik på fasaden måste tillskrivas yrkesskryt eller glömska (han hade en stor verksamhet som "antiksnickare"). Av ornamentiken på fasaden är det endast dekon på det nyinsatta partiet som är av hans hand. Sammanställningen av de nyskurna ornamenten med kistans övriga var förbluffande men det var just därför svårare att tro att den berodde på ett fritt val. Jag antog att den nytillkomna ornamentiken (av 1600-talskaraktär) kopierats från den ursprungliga delen, som kunde ha förstörts genom att där funnits ett lås. Som en teoretisk möjlighet nämnde jag dock att "den restaurerande snickaren kopierat orneringen från något annat föremål". Så har alltså verkligen skett, fastän under andra omständigheter än vad jag anade. Lundin har nämnt som förlaga Sigurd Erixons stora möbelbok och förebilden måste då ha tagits från det också i min uppsats avbildade skåpet från Halland. Därmed saknar min datering till 1600-talets mitt sitt främsta stöd, de ursprungliga delar-

¹ Om Lundins osäkerhet på denna punkt vittnar att han vid ett annat tillfälle gjorde gällande att endast den ena av kistans framståndare skulle vara gammal. Enl. brev till förf. från intendent Maj Nordermann 27/12 1966.

1. Fasad till ståndkista, troligen från Dalarna. Fasaden ingår i en rekonstruerad kista, som genom en falsk ursprungsuppgift tidigare kallats "Säbykistan". Teckning av Bengt Svensson. Nordiska museet 228300.

na av kistan kan lika gärna vara äldre som yngre än denna tid, snarast äldre.

Men Fontander har läst min uppsats för hastigt, när han i sin bok skriver att jag skulle ha trott att kistans kompletteringar tillkommit då den var ny ("300-årig bom"), vilket varit rätt ologiskt. Indirekt framgår av min text, att jag av säljaren försökte få veta när reparationen företogs. Att han blankt förnekade all vetskap härom var en onödig blunder av honom, som jag borde ha utnyttjat. Jag har i uppsatsen antagit att ornamentiken på gavlarna tillkom samtidigt med locket och nytillsatsen på framsidan. Det torde ha föresvävat mig att den kunde ha samband med karvsnittshobbyn vid 1800-talets slut. Här hade en undersökning med ultraviolett ljus, sådan som Nordiska museet senare företog, avslöjat att patineringen helt och hållet var avsiktligt tillkommen och därmed väckt misstankar. Men för en dylik åtgärd behövs vanligen att sådana redan i någon mån föreligger.

Det är skada att snickare Lundin inte fick veta eller i varje fall inte omtalat varifrån original-

delarna till kistan förvärvats. Men hans uppdragsgivare brukade i regel inte utsträcka sin inköpsverksamhet utanför Dalarna och dess närmaste grannskap och troligen har han här också påträffat kistdelarna. En viss jämförelse erbjuder en "sängstake" av medeltida typ från Malungs socken (Sigurd Erixon: Folklig möbelkultur i svenska bygder fig. 40). Så få möbler med medeltidstraditioner som bevarats i vårt land har den här omskrivna kistfasaden ett dokumentariskt värde även i sitt fragmentariska skick, fig. 1. Att säga detta har varit syftet med dessa rader. Man skall ej kasta ut barnet med badvattnet! Själv har jag ej varit i tillfälle att granska kistan efter avslöjandet. Men den bör nu lättare kunna söndertagas än som var möjligt vid förvärvet och utsättas för detaljerad granskning. Ursprungligen har fasaden haft en förlängning även nedåt, vilket når på ståndarnas innerkanter vittnar om. Kistans ungefärliga bredd kan man däremot endast få fram genom jämförelse.

Norsk bryllaups-smørform — kulturkontakt med Sverige

Av Jon Bergsåker

Med grunnlag i det utvalet av smørformer ein finn i Norsk Folkemuseums samlingar frå ulike kantar av landet må ein sjå det vanleg at smørformene frå den gamle norske garden er ornamenterte for ein heller ålmenn bruk. Ein meiner då å kunna sjå dei så nøytrale i dekoren at dei kan tena bruk både til bryllaup og til likferd, — då for å nemna to av livsens høgtider der det smørform-forma smøret var vanleg i sendinga.

Men frå Karmsund på den norske sør-vestkysten har ein døme på smørform til spesiell bryllaupsbruk. Denne spesielle bryllaupsmørforma skil seg ut med skurden sin mellom alle dei andre smørformene ein har i Haugesund Museums samlingar: på eine sida utgjer skurden eit brurepar, på ei anna side finn ein mann og hest med eit par fuglar flygande over, — på dei to andre sidene stjerner og geometrisk skurd. I Haugesund Museum har ein fleire av desse sermerkte smørformene, som alle er skorne etter same mønster, — det kan berre ymsa heilt lite i detaljar, og dei er skorne av same mannen. Han har nemleg sett initialane sine på forma, — og ikkje berre det: han har også merkt av nummer. Haugesund Museums former har både låge nummer, og 27 som det høgste. Det kan såleis tyda på noko av ein «masseproduksjon» frå denne treskjararen O. T. S. W. På ei av formene i Haugesund Museum er W. utfylt til Wig. Etter spreinga av formene kan det vera rimeleg å tru at dei er skorne på Karmøy, og det må då i tilfelle truleg vera Vik på Sør-Karmøy i gamle Skudenes kommune. Det kan vidare vera grunn til å rekna med at denne smørform-skjararen har vore i verksemd i første halvpart av 1800-åra. Ein har nemleg ei smørform av dette slaget frå Haugo i Torvastad på Karmøy, med initialar som må syna til eit brurepar frå 1828.

Det er smørformer som ved sine ornament skil seg ut mellom dei ein elles kjenner frå Karmsund—Sunnhordland i Haugesund Museum sine samlingar. Då ved sjølv mønsteret og motivet for skurden som må ha gjort dei spesielt etla til

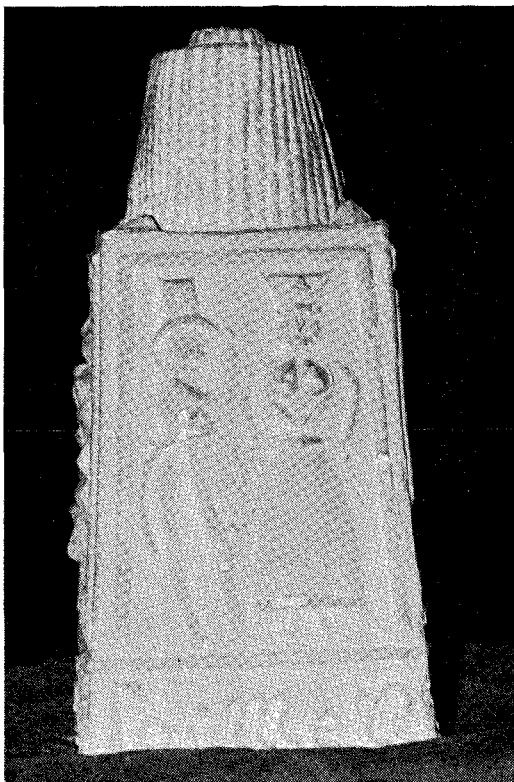
bryllaupsbruk og som såleis gav dei ein avgrensa funksjon i høve til slik det kunne vera med smørformer elles som hadde meir «ålment innhald» i dekorasjonane.

Ved å gå gjennom det rike utvalet av smørformer i Norsk Folkemuseums samlingar har ein ikkje kunna finna noko tilsvarende til desse bryllaups-smørformene i Karmsund med brurepar som innskoren skurd som peikar på spesiell bryllaupsbruk. Heller ikkje såg ein liknande ved ein tverrskurd gjennom det norske materialet av smørformer i Nordiska Museet i Stockholm.

Men så finn ein i den svenske etnologen Sigfrid Svenssons eige og som arvestykke frå hans barndomsheim i Skåne ei smørform med eit brurepar på eine sida, to løver på ei anna, og to sider med geometrisk skurd.¹ Etter brureparet sin klædesdrakt vil Sigfrid Svensson tidfesta smørforma til etter år 1800, og då helst til 1820—30-åra. Forsåvidt same tida som bryllaups-smørformene frå Karmsund må skriva seg frå. Sigfrid Svensson tykkjast finna det rimeleg at ein hadde spesielle bryllaups-smørformer: »Med tanke på smørformens användning vid bröllop faller det av sig själft att snidaren avsett att avbilda ett brudpar — en motsvarighet till de små sockerfigurerna på senare tiders bröllopstårtor.» Det må likevel kunna slåast fast at noko ålmenn ovring har det i alle høve ikkje vore på norsk område med smørformer som ved sine ornament gjorde dei til spesielle bryllaups-smørformer, slik som ved brurepar på smørforma. Utan at ein skal kunna avskriva at liknande finst på andre stader i landet, står då likevel bryllaups-smørformene fra Karmsund i Haugesund Museums samlingar som eit klårt avvik frå det vanlege i Norge.

Ein finn såleis at dei sermerkte bryllaups-smørformene frå Karmsund, som ein berre kjenner frå ein einskild smørform-skjarar, som må ha gjort seg ei viss næring av det, dei finn ein i mo-

¹ Sigfrid Svensson: Unika smörformar?, Rig 1961.

Brureparet på ei av Karmsund-smørformene i avstøyping. Haugesund Museum.

tivval att i Skåne. Ein må også rekna Karmsund-smørformene nokolunde samstundes i tid med den nemnde smørforma åt Sigfrid Svensson, som har høyrte til i gardshushald i Löderup sokn i Ingelstad herad i Skåne. Ein finn også eit sam-

svar i sjølve skapet på forma, som skil seg ut frå dei mest vanlege norske.

Gjer ein seg så kjend med kvar i Skåne ein finn Löderup sokn og Ingelstad herad, så er det i den søraustre luten og i nærleiken av dei gamle sildehamnane Ystad og Simrishamn. Vidare veit ein om samband mellom det norske Karmsund-området og vest-svenske hamnar og svenske Østersjøhamnar i den norske handelen med sild til Sverige og områda ved Østersjøen. Det var eit samband frå Karmsund som bygdest opp etter 1814, også som fylgje av at då var silda komen att til Karmsund, samstundes som sildefisket ved den svenske vestkysten tok ende, og ved at unionen med Sverige kunne letta slikt handels-samband. Det var eit handelssamband som vart rett livalt utetter i 1800-åra.² Ein veit også korleis dei som siglde med sild frå Karmsund til Sverige og Østersjølanda kjøpte varer av ymse slag med seg heimatt. Det har ein vitring om i så mangt i Karmsund-området: russeballar og russisk kjeramik, Bornholm-ur, tinn og møbler frå Gøteborg (opplysning frå Haugesund Museum). På same vis som ein i tidlegare hundreår ved Rogalands humar-fart på England fekk hit så mangt: sylv, fajanse, møbler, tekstiler.

Så åleine som O. T. S. W. sine bryllaups-smørformer står i norske samlingar av smørformer skal ein då ikkje sjå bort frå at det er Karmsunds samband med sildehamnar i Skåne som har gjeve ein påverknad i så måte også. Då ein påverkad som har gjeve Karmøy og Karmsund-bygder ei spesiell smørform som ikkje var vanleg elles — ved ein einskild bygdehandverkars verksemd.

² Reidar Østensjø: En by blir til, Haugesund 1950, s. 151—157.

*Zusammenfassung**Norwegische Hochzeitsbutterformen — Kulturkontakt mit Schweden*

Die Ornamentik norwegischer Butterformen ist durchweg von so allgemeiner Art, dass sie sich sowohl bei Hochzeiten wie Begräbnissen benutzen liessen, d. h. den beiden hauptsächlich Gelegenheiten, bei denen dekoriertes Butter zum Beitrag der Gäste zum Mahl gehörte. Im Museum zu Hauge-sund gibt es jedoch eine Anzahl Butterformen aus Karmsund an der Südwestküste Norwegens, bei denen der Dekor der einen Seite aus einem Braut-paar besteht, Abb. 1. Diese Butterformen stammen von ein und demselben Holzschnitzer, der seine Erzeugnisse signiert und numeriert hat. Eine besondere Hochzeitsbutterform ist sonst aus Norwe-gen nicht bekannt, wohl aber aus Südschonen

(Anm. 1). Die Gegend von Karmsund in Norwe-gen stand durch ihren Heringshandel in Verbin-dung mit dem schwedischen Ostseegebiet (Anm. 2). Dieser Handel entwickelte sich nach 1814, als der Hering nach Karmsund gekommen war und gleichzeitig der Westküste Schwedens fernblieb; die damalige schwedisch-norwegische Union er-leichterte die Handelsverbindungen. Die norwe-gischen och schonischen Butterformen lassen sich anhand der Trachten des Brautpaares auf diese Zeit datieren. Verf. meint daher, dass der Holz-schnitzer aus Karmsund die Anregung zu der Aus-schmückung seiner Butterformen diesen Handels-verbindungen verdanken könnte.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Plagiat och upphovsrätt

Av Phebe Fjellström

Dakkan. En bok om samernas slöjd.
Text: ULF HÅRD AF SEGERSTAD. Bild
och bildtext: Gösta Andersson, Pål-
Nils Nilsson. Formgivning: Jerk-Olof
Werkmäster. Red.: Lena Svanberg. Ut-
bildningsförlaget, Stockholm 1971. 102
s., ill.

Ulf Hård af Segerstad har här framlagt ett textmaterial om samisk slöjd som vad beträffar uppläggning och formuleringar i anmärkningsvärt hög grad erinrar om undertecknads arbete *Tuodje* — en bok om samisk brukskonst (utg. av Norrbottens museum 1967). Jag vill punkt för punkt belysa dessa minst sagt märkliga överensstämmelser och börjar med titeln. Min bok om samisk slöjd kallas *Tuodje* = lapskt ord för slöjd, att med kärlek göra något med sina händer. af Segerstads bok heter *Dakkan* = lapskt ord för slöjd, att göra med handen. Det är så till vida riktigt att våra boktitlar skiljer sig åt, men måhända hade det varit opraktiskt ur förlagsteknisk synpunkt att ha samma boktitel? Avsnittet om Tennbroderi i af Segerstads bok kan tas såsom ett första exempel på de förbluffande likheter som är tillfinnandes.
af Segerstad skriver (s. 74):

Alla samer hade inte möjlighet skaffa sig silverföremål eller dräktprydnader av silver utan fick i stället hålla sig till mässing eller tenn. Mässingssmyckena skaffades utifrån men tennet bearbetade man själv

Fjellström skriver under rubriken Tennsmycken och tenntrådstillverkning (*Tuodje*, s. 20):

”Alla samer har inte haft möjlighet att inköpa dräktprydnader av silver — Mässingssmycken införskaffades utifrån. Tennet har man själv bearbetat —”

Så följer i mitt arbete en beskrivning av hur tenntråd tillverkas. Exakt så har även af Segerstad

disponerat sitt kapitel. Han avslutar det med följande passus (s. 74):

”Även gjutning av tennsmycken förekom bland samerna. Gjutformarna tillverkades av horn, i vilket det smälta tennet hälldes. Som utgångsmaterial använde man ofta gamla tennkärl, eftersom det moderna blybemängda tennet svärtar och inte anses lika hållbart. Samerna tillverkade tidigare huvudsakligen fyrkantiga beslag för bälten i denna teknik. De kopierade då silversmedernas beslag.”

I min bok avslutas tennslöjdskapitlet med följande:

”Även tennsmyckegjutningen har varit väl känd hos samerna — Gjutformarna gjordes av horn och däri hälldes det flytande upphettade tennet. Tenn från gamla tennkärl var särskilt begärligt som råämne, emedan det moderna blybemängda tennet svärtade ifrån sig och var föga hållbart. Man göt huvudsakligen firsidiga beslag till bälten. Mönstren på dessa beslag kopierades efter guldsmedernas bältessilverbeslag.” (*Tuodje*, s. 21)

Som var och en själv kan konstatera är ordalydelsen i den av af Segerstad utgivna boken nästan helt identisk med min som utkom för fem år sedan. Särskilt intresseväckande är passusen hos af S. om ”det moderna blybemängda tennet etc”. Denna uppgift återfinnes redan i min avhandling om Lapskt silver med vederbörliga källhänvisningar. Man bör i sammanhanget notera att i *Tuodje* finnes källhänvisningar (s. 32) klart angivna. Det är milt sagt häpnadsväckande att af S. inte med ett ord omnämner varifrån uppgifterna hämtats. Detta exempel är inte ensamstående.

I ett arbete som rec. 1968 utgivit om Medeltida hantverkstraditioner i modern samisk slöjd har påvisats hemslöjdsrörelsens betydelse kring sekelskiftet för samisk slöjd och särskilt framhävt landshövding Husbergs insats i detta sammanhang (s. 21 ff). Jag visar att

”i denna väg av entusiasm för bevarandet av slöjdtaditioner rycks även den samiska slöjden med”

och presenteras i ett större sammanhang — nämligen på Stockholmsutställningen 1897. Detta hade inte påpekats tidigare. Alla dessa uppgifter återfinnes i af Segerstads text (s. 43).

”Även sameslöjden drogs in i denna våg av entusiasm för handaslöjd och inte minst uppmuntrad av den vid sekelskiftet aktive landshövdingen i Norrbotten Karl Sigfrid Husberg —” osv.

Till yttermera visso hävdar af Segerstad längre fram i texten (s. 97)

”Jag (kurs. av rec.) har i ett tidigare avsnitt visat att inställningen till sameslöjden tidigare bestämts av uppfattningen om hemslöjden i stort.”

Förvisso har af S. inte ”visat” någonting i denna fråga utan sanningen är den att uppgifterna hämtats ur rec:s produktion — utan källhänvisning.

Min analys 1952 av den lapska benornamentiken som påvisade förekomsten av en distinkt nordlig och sydlig ornamentstyp, i sin tur bunden till särskilda historiska faktorer och presenterad av rec. med en nu vedertagen terminologi (”gotiska rosetter”, ”skrafferade linjer” osv.), är givetvis ord för ord relaterad av af S. (s. 37). Avslutningsvis skriver denne (s. 38) om ornamenttyperna:

”När de nordsvenska slöjdarna av idag arbetar med hjärtmotiv och öglekors och de sydsamiska ristar in flättnöster försedda med gotiska rosetter, så för de alltså vidare ålderdomliga mönstertraditioner från öst respektive väst.”

Fjellström (Medeltida hantverkstrad. s. 20):

”Då dagens nordlapska slöjdare arbetar med hjärtmotiv och öglekors eller den sydlapska ristar in ett flättnöster med ’gotiska rosetter’ för de båda vidare ålderdomliga mönstertraditioner från väst och öst.”

Likheterna måste sägas vara slående!

I Tuodje avslutas min framställning med en analys av dagens sameslöjd i relation till det nuvarande samhällsmönstret och där sammankopplades för första gången begreppet *aktiv anpassning* — myntat av Israel Ruong i samiskt-kulturpolitiskt sammanhang men *inte* i slöjdsammanhang — med det nu vitala samiska hantverket. Det måste förefalla som en tröttsam upprepning — men än en gång — af Segerstad avslutar sin bok på exakt samma sätt. Detta är blott några få exempel bland många överensstämmelser.

Det är synnerligen anmärkningsvärt att af Segerstad som enligt förlaget är ”vårt lands främste bedömare av slöjd och hantverk” inte på det här aktuella området är i stånd till att åstadkomma något ur egen fatatur. Varför inte som konstkritiker belysa dagens samiska konsthantverkare i samhällsproduktionen och låta individen, konsthantverkaren, komma till tals? Varför inte fråga sig som ”vår främste bedömare av hantverk” orsaken till att samisk slöjd är unik istället för att formulera sådana till intet förpliktande fraser som ”sameslöjden kan liknas vid ett tingens språk som inte utan vidare låter sig imiteras av utomstående utan att förtunnas och förflyktigas” (!! , s. 13 i Dakkan).

I min bok om Tuodje har jag velat ge ”tingens språk” en saklig analys och en förklaring har lämnats till detta slöjdbeständs säregna och kraftfulla formspråk — nämligen balansen mellan funktion, material och konstnärlig sans och känsla. af Segerstads bok, som är avsedd att vara ett läromedel, ger sålunda inte de studerande svar på denna viktiga fråga. Ej heller får de studerande någon som helst fingervisning om att det finns näraliggande och lättåtkomlig litteratur som berör samisk slöjd, m. a. o. något självständigt kritiskt tänkande uppmuntras ej hos de elever som skall ta del av materialet.

Det är helt ofattbart att Ulf Hård af Segerstad kan tillåta sig på det sätt som skett med Dakkan som sitt eget textmaterial ta upp en annan forskares i mångfaldiga arbeten dokumenterade resultat om samisk slöjd — utan att med ett ord omnämna dessa källor. Det tillhör elementärt vett och god ton att så sker. Naturligtvis krävs inte här att en tyngande notapparat skall ingå i af S:s bok.

Det är inte på något sätt ursäktligt att anföra såsom motargument att ej heller någon annan författares arbete är åberopat. Det är lika illa det. Det är inte heller någon ursäkt att hänvisa till s. 38, där det diffust står ”forskarna anse”, när boken i allt väsentligt återgår på rec:s arbeten om sameslöjd och samekultur.

Det är förvisso inte frågan om ”sårad författarstolthet” hos rec. eller något lika obetydligt. Detta är vida allvarigare. För forskare i allmänhet och humanister i synnerhet är det en fråga av principiell och omfattande räckvidd. Vi kan nämligen tänka oss fortsättningen av denna typ av utgivningsverksamhet. Nästa gång kan exem-

pelvis ett arbete om låt oss säga Hemmets hantverk komma ut i en typografiskt lika tilltalande utstyrsel som Dakkan. Någon åtar sig arbetet med att sammanställa textinnehållet på grundval av och med liknande formuleringar som förekomma i en nyligen utgiven rikt illustrerad bok om svensk hemslöjd. Vi kan då vänta oss nya fräscha fotovinklar av föremålen samt hela meningar och stycken excerperade ur ovannämnda nyutkomna bok — och allt detta utan att källan anges med ett enda ord — dvs. precis samma som skett i föreliggande fall. Men skall detta behöva tolereras? Är det Utbildningsförlagets mening att i fortsättningen medverka till att skolans läromedel ges ut av författare som arbetar på detta sätt? Hur rimmar det med förlagets egen deklaration i af Segerstads bok: "Mångfaldigande av innehållet i denna bok, helt eller delvis är enligt lagen

om upphovsrätt av den 30 december 1960 förbjudet . . .". Jag vill göra klart att jag avser att använda mina egna formuleringar, som nu finns i Dakkan när helst och så ofta det behagar mig.

Att generaldirektör Jonas Orring i god tro i förordet skriver "att för Skolöverstyrelsen är det en glädje att bidra till en sådan utveckling genom att stödja dem som i kärlek till samernas kultur samlat och bearbetat det material som här presenteras", skorrar illa med hänsyn till de faktiska omständigheterna — men detta kan givetvis inte Skolöverstyrelsens chef lastas för, däremot väl textförfattaren som ej med ett ord angivit, vilka källor som anlitats, ej heller tillfogat en aldri- g så blygsam litteraturlista för att därmed åtminstone antyda att denna sammanställning inte bygger på egen forskarmöda i ämnet utan på excerptering av andra forskares resultat.

GAD RAUSING: *Arkeologien som naturvetenskap*. Från forntid och medeltid 5. CWK Gleerups, Lund 1971. 254 s., ill.

År 1958 utkom i serien Från forntid och medeltid som nr 3 en bok av Gad Rausing betitlad *Arkeologien och naturvetenskaperna*. Boken innehåller 116 sidor och berättar om vilka naturvetenskapliga resurser som 1958 stod till arkeologiens förfogande. Det 13 år senare utkomna arbetet *Arkeologien som naturvetenskap* är på 254 sidor, vilket på sitt sätt är belysande för vad som skett under dessa år. Sidantalet har mer än fördubblats och även om arkeologiens möjligheter att med naturvetenskapens hjälp tolka gångna tiders kulturer ej fördubblats, så har de i varje fall ökat högst väsentligt under denna period. Det kan därför vara på sin plats att kort jämföra de båda böckerna.

Först titeln. 1958 års upplaga kallas som nämnts *Arkeologien och naturvetenskaperna* medan 1971 års heter *Arkeologien som naturvetenskap*. Rausing har således delvis omvärderat sin tidigare ståndpunkt och ser nu uppenbarligen ämnet arkeologi som en åtminstone till stor del naturvetenskaplig disciplin. Ännu kan man kanske inte ta ställning till detta, men ett faktum är att en glidning mot naturvetenskap tycks

oundviklig, vilket dock inte kan betraktas som en nackdel. Arkeologin liksom naturvetenskapen skall arbeta med fakta även om en "humanistisk" fantasi måste till för att ge de vunna resultaten en tolkning. Av bokens 42 kapitel är 21 representerade redan i 1958 års upplaga. Därvid är att märka att det år 1958 behandlade avsnittet Statistiska metoder utgått, kanske beroende på att detta ämne mer är att betrakta som samhällsvetenskap än naturvetenskap. Antalet nytillskott på 21 kapitel innebär således en betydande ökning.

Låt oss dock nu först stanna ett ögonblick inför inledningskapitlet i boken där Rausing söker skissera en allmän bakgrund för arkeologien, dvs. dess filosofi, teori och historia. Naturligtvis kan här en mängd individuella synpunkter framföras, men min mening är dock, att de flesta utövade arkeologer nog i stort sett kan ansluta sig till det Rausing framför, främst i kapitlet *Arkeologiens mål*. Han konstaterar där att arkeologen som alla andra vetenskapsmän måste söka sanningen, där likväl den riktigt underbyggda hypotesen åtminstone kan räknas vara en "tillfällig sanning". Likaså bör man alltid hålla i minnet att det är människan vi söker, människan bakom flintskärvor och annan materiell kvarlåtenskap.

Efter nämnda inledningskapitel kommer så förf. in på bokens egentliga ämnesområde. Den

börjar med ett avsnitt som behandlar inlandsisens avsmältning från Sverige för att i absoluta årtal kunna ange när möjligheter funnits för människor att överhuvud taget vistas i vårt land. Följande kapitel bär namnet Lokaliseringsmetoder, vari allmänt diskuteras innebörden av vår tids markexploateringsmetoder, som ju tenderar att nyttja större och större maskiner. Detta medför att man nu får räkna med mindre och mindre möjligheter för maskinförare att observera fyndmaterial eller kulturlager, framförallt om man jämför med gångna tiders hästplöjande bonde. Därför måste vi nu på annat sätt söka oss fram när det gäller att lokalisera kulturlämningar i våra marker. Naturligtvis är ännu olika former av okulära markinventeringar de viktigaste lokaliseringssätten, men de bör kompletteras. En viktig hjälp härvidlag kan flygfotografering vara, åtminstone i jordbruksdelarna av Sverige. Två kapitel behandlar denna teknik och man förstår verkligen dess stora betydelse då man får ta del av Esse Erikssons utmärkta flygbilder över diverse från markytan ej synliga fornlämningar samt läsa hans metodiska anvisningar om hur man bör gå tillväga och vid vilka tillfällen man bör fotografera för att få resultat. Det hela är också sammanfattat i lättläst tabellform. Man hoppas nu att svenska arkeologer på allvar skall inse vikten av flygfotolokalisering och verkligen försöker få alla lämpliga områden avspanade genom denna förhållandevis billiga metod.

Kapitlet Fosfatanalys måste också anses ytterst viktigt. Här har man också från arkeologiskt håll under senare år tagit upp denna metod vid bl. a. riksantikvarieämbetets inventeringar av blivande utbyggnadsområden framförallt i Mellansverige. Hittills vunna resultat pekar på att man alltid kan räkna med spår av mänsklig aktivitet där fosfatvärdena är högre än omgivningen, och därför bör denna relativt billiga och effektiva metod, utvecklad av Olof Arrhenius, rutinmässigt få ingå i de speciella områdesinventeringar, som blivit allt vanligare i vårt land under senare år. Därpå följande kapitel behandlar framför allt elektriska prospekteringsmetoder. Främst tycks den magnetiska lokaliseringen kunna bli av intresse. Ännu har inga svenska försök publicerats men lyckade prov med magnetisk mätmetod har gjorts genom Kerstin Forsmar och P. U. Hörberg i Skåne (Sturupsområdet), där man lokaliserat ovan jord ej synliga gropar innehållande kulturjord och tidigneolitisk keramik.

Metoden är främst brukbar på homogena jordarter varför användbarheten på de vanliga svenska moränjordarna inte bör överskattas.

Följande kapitel behandlar stratigrafien och visar med en bildsvit de praktiska svårigheter som kan uppstå vid tolkningsförsök av lagerföljder. Emellertid måste vi konstatera att stratigrafien i dag är den enda någorlunda säkra metoden att fastställa en relativ kronologi på exempelvis en stenåldersboplats eller i en medeltidsstad. Stratigrafien måste således för dagens arkeologer vara den självklara grundmetoden för den primära tolkningen av kronologien.

Därpå följer Dateringsmetoder, där en rad sedan länge kända metoder såsom exempelvis typologi, pollenanalys, dendrokronologi och C-14 tas upp. Dessa metoders förträfflighet är sedan länge känd och behöver därför ej närmare diskuteras här med ett litet undantag för dendrokronologin. Den tycks kunna få viss betydelse även i Skandinavien där man tidigare haft svårt att tillämpa den eftersom man saknat tillräckliga serier bakåt i tiden. Just nu pågår emellertid lovande försök och man kan kanske hoppas att i framtiden kunna inordna åtminstone träfynd från våra medeltidsstäder i kronologiska scheman. Men här beskrivs också en rad nya metoder. Intressanta är försök med mätningar av årsringar i glas. Kanske kan denna metod ge oss ett bättre grepp om exempelvis tidpunkter för glasimport till Skandinavien under förhistorisk tid.

Viktigast tycks dock den nya termoluminiscensmetoden för datering av keramik vara. Den bygger på mätning av i keramiken lagrad energi, som avgives vid uppvärmning av godset i form av ljus, den s. k. termoluminiscensen. Metoden verkar kunna ge mycket exakta dateringsresultat vida överträffande C-14 i noggrannhet och den dag då vi får laboratoriemöjligheter att utföra dylika mätningar på vårt överväldigande rika keramikmaterial kan hela den förhistoriska forskningen komma in i ett helt nytt läge, förutsatt naturligtvis att metoden håller vad den lovar.

Efter kapitlen om dateringsmetoderna följer en rad avsnitt som bl. a. berör våra möjligheter att få fram uppgifter om äldre tidens näringsfång, ekonomi m. m. Betydelsen av förbättrade möjligheter härvidlag behöver ej särskilt betonas. Slutkapitlet behandlar analysmetoder med avseende på de olika materialens sammansättning. Kanske dessa analyser ännu ej syns särskilt angelägna för oss, eftersom vi ju oftast okulärt kan

avgöra vad det ena eller andra föremålet är gjort av, men i framtiden torde dessa få betydelse exempelvis för fastställande av fabriksortsorter för glas- och bronsföremål.

Sista avsnittet tar så upp frågan vartill alla dessa metoder tjänar. Det korta svaret kan sammanfattas i följande: "Med arkeologiska metoder kan vi komma individen inpå livet". Däri innefattas då allt det som rör individen dvs. dess miljö, kulturkontakter, historia m. m., eller med andra ord allt det som arkeologien strävar efter att nå fram till. Mitt eget slutomdöme om Arkeologien som naturvetenskap är att boken på ett kortfattat och koncist sätt orienterar om många av arkeologiens möjligheter idag och att den därför bör betraktas som helt nödvändig läsning för fackmannen och en god översikt för den intresserade lekmannen. Jag vill dock något reservera mig mot förf:s kanske alltför kortfattade beskrivningar av redan etablerade arkeologiska metoder såsom typologi, pollenanalys, fosfatanalys m. m. Dessa är ju trots allt de verkliga stöttepelare som dagens arkeologi vilar på.

David Damell

ULF SPORRONG: *Jordbruk och landskapsbild*. CWK Gleerup, Lund 1970. 66 s., ill.

Vad är ett kulturlandskap? Man kan naturligtvis ge olika mer eller mindre snäva definitioner och det är omöjligt att dra någon skarp gräns till naturlandskapet. Ett kulturlandskap är ju allt från världsstäder och ner till den extensiva form som utgöres av snarstråket i vildmarken. Enligt geografernas definition består kulturlandskapet av de båda huvudkomponenterna det urbana och det agrara kulturlandskapet. I föreliggande arbete är det främst det senare som tages upp till behandling.

Efter en definition av de viktigaste elementen i kulturlandskapet, där förf. framhåller att en snar internationell samordning av den förvirrade nomenklaturen är att vänta, följer ett exempel på hur dessa element sammansätts till en enhet. Därefter ges en regional översikt över det svenska agrarlandskapet. Författaren utgår därvid ifrån

det försök till regionindelning som Staffan Helmfrid presenterade 1966 (Det äldre agrarlandskapet i Sverige, Land och folk.) Sporrong indelar Sverige i sex områden: 1. Sydsverige, dvs. de gammaldanska landskapen utom Gotland. Nästa område kallar Helmfrid Sydvästra Sverige. Sporrong däremot drar även en gräns genom södra Västergötland och särskiljer som 2. Södra Sveriges skogsbygder från 3. Västsveriges slättbygder. Övriga områden är: 4. Östra mellansverige, 5. Gotland och 6. Norra Sverige.

Dessa sex regioner är naturligtvis långt ifrån homogena, man kan ju bara tänka på Skånes traditionella indelning i slätt-, ris- och skogsbygd med inbördes helt olika kulturlandskap. Genom Skåne går ju också den mest markerade kulturgeografiska gräns som finns i vårt land, den som skiljer Fennoskandia från Mellaneuropa. Förf. är medveten om dessa problem. Av naturliga skäl kan man inte i en sådan här översiktlig introduktion undvika att bilden blir tämligen schablonartad och inte helt täckande.

I nästa avsnitt får vi följa den historiska utvecklingen av kulturlandskapet från medeltiden och fram till 1960-talet. Det är ingen statisk bild detta uppvisar. För att nämna några exempel: den senmedeltida agrarkrisen, skiftesrörelserna och dagens strukturomvandling har alla satt djupa spår i landskapsbilden.

I det avslutande kapitlet behandlas dagens och morgondagens svenska agrarlandskap. Efter det andra världskriget var eftersläpningen markant inom jordbruket. "1945 stod jordbruket ännu i hög grad outvecklat och näringen hade således inte haft samma utvecklingstakt som landets övriga näringar." Mekaniseringen var ännu långt ifrån genomförd och medelåldern hos brukarna var hög. Denna eftersläpning kan till stor del skyllas på den 100-procentiga självförsörjningsgrad, som man strävade efter under krigen och 30-talet.

1967 års jordbruksproposition kommer att få avgörande betydelse för kulturlandskapets framtida utformning om målsättningen fullföljs. I den nya jordbrukspolitiken har de samhällsekonomiska aspekterna trätt i förgrunden och självförsörjningsgraden kommer att sänkas till 80 %. Endast bärkraftiga företag skall bestå för att priserna skall kunna hållas så låga som möjligt. Det betyder att jordbruket definitivt lämnar "Sörgården" och blir industri.

Ett kulturlandskap i framtiden kommer att be-

stå av 1. urbana zoner, 2. produktionszoner (industriåkrar och skog) samt 3. ödemark. Däremellan har man s. k. övergångszoner.

Därefter presenterar förf. premisserna som bestämmer om en åkermark skall vara odlingsvärd i framtiden enligt Lantbruksstyrelsens utredning 1966—67. Av landets 3 milj. hektar har 2 milj. bedömts fylla dessa krav. Mellan- och skogsbygder kommer att drabbas mycket hårt av denna reduktion.

Framställningen slutar i tämligen dystra färger: "Vilka myndigheter bevakar kulturlandskapsutvecklingen i landet? Vi blir snart varse att bristen på samordning nära nog är total både vad gäller forskning och praktiskt arbete. Därtill kommer att arbetet vanligtvis sker under knappa ekonomiska villkor."

Arbetet är en klar, faktsäckad och en inte minst bland etnologerna länge efterlängtd översikt. Den riktar sig dock närmast till icke-specialister och är också mycket lämpad att sätta i händerna på planeringsfolket.

Kurt Genrup

J. VIKTOR JOHANSSON: *Boksamlade och forskning*. Valda uppsatser utgivna som minnesskrift. Acta bibliothecae universitatis Gothoburgensis XI. Göteborg 1971. 403 s., ill. Pris kr. 59: —.

J. Viktor Johansson, biblioteksmannen och litteraturforskaren som avled år 1967, blev redan under sin livstid legendarisk som bokexpert och bibliofil. Ett fränt angrepp på boksamlandet (av Sigfrid Siwertz) i början av 1940-talet föranledde honom att sammanskriva essäsamlingen "Försvar för boksamlare", som blivit en klassiker. Denna redan tidigt mycket eftersökta bok följdes under de kommande åren av flera böcker i samma genre, där J-Viktor — det var hans nom de guerre — antingen ensam var författare eller stod som redaktör. Det var de välkända volymerna *Bokvandringar*, Svenska bibliotek samt boken om *Bibliotheca Qvarnforiana*. Om han fått leva längre, hade man nog kunnat förvänta fler dylika böcker av hans hand.

Vid sidan om dessa större arbeten strödde han

omkring sig en mångfald uppsatser av bokhistorisk och boktekniskt innehåll. De har i de flesta fall varit ganska svåråtkomliga, eftersom de trycktes i mera exklusiva publikationer, såsom festskrifter och facktidsskrifter.

Nu har emellertid hans gamla kamrater vid Göteborgs universitetsbibliotek samlat ett antal av de mer substantiella uppsatserna och därtill fogat ett par bibliografier, varjämte chefen för hans gamla bibliotek G. Ottervik inlett med en utförlig och — det kan sägas redan här — mycket upplysande och välskrivna biografi. Det hela var avsett som en festskrift av den numera vanliga typen till Viktor Johanssons åttioårsdag. Då han emellertid dessförinnan gick ur tiden, har det nu i stället blivit en minnesskrift av ståtligt slag och av förblivande värde.

I själva verket står Viktor Johansson inte bara för det mesta av innehållet i minnesskriften utan även för själva urvalet. Han hade nämligen tidigare planerat att foga samman några av de nu publicerade uppsatserna till en volym med den talande titeln "Boksamlade och forskning". Titeln har redaktionen övertagit. Det var nämligen de två bärande och nära sammanhörande elementen i hans biblioteksliv. Till de uppsatser som han själv utsett har redaktörerna fogat ytterligare fyra för att, som det heter, "belysa hans aktivitet inom press- och litteraturforskning". För detta måste bokens läsare vara dem tacksamma.

Samtliga uppsatser anknyter på ena eller andra sättet till det som var Viktor Johanssons vetenskapliga huvudintresse: litteraturforskning. Följaktligen möter här många av litteraturens stormän, såsom Stiernhielm, Leopold, Rydberg och Heidenstam. Men alla undersökningarna är inriktade på det som var Viktor Johanssons specialitet: de litterära verken i bokhistorisk eller i bokteknisk belysning. Därför behandlar uppsatsen om Stiernhielm de olika varianterna av dennes Ulfilas-edition, artikeln om Leopold redogör för trycktekniken i Leopolds Oden, Rydbergspartiet skildrar omarbetningarna och dekoren i främst Singoalla och Heidenstamsuppsatsen uppdragar den lekamliga förebilden till hans "jättepokal av tenn" i den kända dikten om stamfaderns pokal.

Alla dessa uppsatser liksom de övriga i boken präglas av en skarpsynt iakttagelseförmåga, en skärpt källkritik och en utsökt, logiskt framskridande framställningskonst. Mången gång tycker man sig liksom följa en stilla arbetande detektiv i dennes envist skickliga uppdragande av förut

dolda sammanhang. Jag vill gärna särskilt peka på den eleganta undersökningen av "de rudbeckianska förfalskningarna i Codex argenteus". Det gäller den anonyma raderingen i den berömda Uppsalahandskriften som tydligen skulle stödja Rudbecks teser i hans *Atlantica*. Jag brukade ibland använda uppsatsen på mina proseminarier som en introduktion i nutida källkritik, och jag kan försäkra att de unga forskaradepterna lärde sig mer av detta specimen eruditionis än av många teoretiska utredningar. I denna uppsats behandlar V. J. även den beryktade striden mellan Schefferus och Verelius om det sensationella fyndet av biskop Karls *Annotationes*. Eftersom redaktionen säger sig ha "tillfogat en eller annan notis" i avdelningen Anmärkningar och noter, borde den där ha hänvisat till det senaste bidraget i ämnet, Kjell Kumliens lärda och skarpsinniga utredning "Biskop Karl av Västerås och Uppsala ärkesätets flyttning" (1967), som ställer *Annotationes* källvärde i helt ny belysning. Det kan här i förbigående påpekas att V. J.'s uppsats inte utkom 1945, som det står i *Noterna* (s. 389). Det rätta årtalet (1955) anges däremot i bibliografien.

Vid sidan av sin vetenskapliga gärning hade Viktor Johansson många uppdrag med anknytning till hans akademiska tjänst. Under 27 år var han sekreterare i Göteborgs kungl. vetenskaps- och vitterhetssamhälle och författade då inte mindre än 64 minnestal över bortgångna medlemmar. Det var ett kraftprov i och för sig, men det märkliga är att han aldrig upprepade sig själv utan alltid förmådde ge en nyanserad och personligt uppfattad teckning av de olika gestalterna. Redan samtidigt uttryckte sin beundran för hans skickliga porträttkonst. Ottervik har i sin biografi understrukt och närmare motiverat detta omdöme. Som prov har red. medtagit hans fina och kongeniala teckning av hans nära vän Erik Lindorm.

Viktor Johanssons postuma uppsatssamling har fått en värdig omramning: en god biografi i början och ett par värdefulla bibliografier i slutet. Om G. Otterviks skildring av Viktor Johanssons "liv och gärning 1888—1967" är redan något talat. Med vänskapen och arbetsgemenskapen som förutsättningar och med ett rikt brevmaterial som källor har han lyckats ge en klar och levande bild av den framstående forskaren och bibliofilen. Med särskilt intresse läser man om den stundom nog så präkära tillblivelsen av hans ovan om-

nämnda böcker. Bakom verket framträder personligheten: en smula försynt reserverad men helt engagerad i det som var hans stora lidelse, böcker och forskning. Sådan minns också jag honom från vårt enda sammanträffande på en kyrklig ungdomskurs för snart sextio år sedan.

De båda bibliografierna förtjänar att omnämnas. Viktor Johansson ägde en verkligt förnämlig Viktor Rydbergs-samling: manuskript av Rydberg samt böcker av och om honom, ofta i mera ovanliga exemplar. Samlingen skänktes efter hans bortgång till Göteborgs universitetsbibliotek, och då upprättades en katalog över den. Denna har nu avtryckts i minnesskriften, till nytta och glädje för alla Rydbergsläsare. Den andra bibliografien upptager Viktor Johanssons utgivna skrifter, numererade och försedda med uppgifter om rec. av de olika böckerna. Därmed har minnesskriften också fått den karaktär av "festskrift" som från början var ämnat.

Minnesboken framträder i ett sobert och tilltalande skick. Papperet, stilsorten, den typografiska anordningen och dekoren är allt av så hög kvalitet att det förvisso skulle ha vunnit den kräsne bokexperten V. J.'s fulla gillande. Även korrekturläsningen synes ha skett med omsorg, vilket nuförtiden är mera sällsynt. Jag säger därför som den gamle lundabibliotekarien: det är en bra bok — jag fann inget korrekturfel förrän på s. 349 (där en rubrik har *Ryberg* i stället för *Rydberg*).

Hilding Pleijel

ULF BEIJBOM & ROLF JOHANSSON: *Drömmen om Amerika*. Bokförlaget Forum, Stockholm 1971. 116 s., ill.

GÖRAN GRANINGER, PETER MODIE, JAN MOEN, SVEN TÄGIL: *Emigranter*. En bok om den stora utvandringen till Amerika. Bokförlaget Trevi, Stockholm 1971. 144 s., ill.

Det heter ibland att vi lever i "en optisk tidsålder". Bilden har efterträtt ordet som kunskapsförmedlare. Förändringen har gått raskt. Ännu vid detta sekels början var det otänkbart, ja ansågs det knappast ens anständigt att illustrera en mera allvarligt syftande bok, t. ex. en utred-

ning eller en lärobok. Jag minns så tydligt från min skoltid när ordningsmannen lämnade fram läxboken i kyrkohistoria till läraren och då råkadé ha en nyare upplaga som var försedd med bilder. Den gamle lektorn räckte genast tillbaka boken och fnyste med avsmak i rösten: Nähä tack, såna gubbaböcker vill jag inte veta av.

Det är också svårt att tänka sig att Gustav Sundbärg och de andra herrarna i den stora Emigrationsutredningen skulle ha lättat upp sina digra volymer med planscher och bilder av olika slag. Nu anses det — och med rätta — nästan vara nödvändigt att belysa dylika arbeten med diagram och illustrationer. Den nuvarande generationen har nämligen inga egna syn- eller hörselminnen av emigranternas stora skara. Men å andra sidan ligger emigrationstiden så pass nära att det finns gott om dokument och bilder som belyser det stora utvandrarföretaget.

För något år sedan utkom ett arbete om den särregna utvandrarkolonien Bishop Hill (rec. i Rig 1971). Det största värdet låg i de förträffliga, stundom unika bilderna. Nu föreligger ännu två, till ämnet, om ej till omfånget mera omfattande utvandrarböcker. Den ena har fått titeln *Drömmen om Amerika* och vill ge en populär, på dokument och bilder grundad framställning av den svenska utvandringen till Amerika. Den kan snarare karakteriseras som en bilderbok med historiska kommentarer än som en historisk skildring med illustrationer. Det är nämligen bildmaterialet som främst betingar bokens värde, både som läsning och som forskningsinsats.

Med detta är inte sagt att texten skulle sakna värde eller intresse. Det bör tvärtom framhållas att vad som här skildras är högst väsentliga ting om den svenska emigrationen till Amerika. Det är emellertid inte en fortlöpande kronologisk framställning av emigrationshistorien. I ett femtontal korta kapitel behandlas vissa temata som är av betydelse för att ge en allsidig bild av hela utvandringsproblemet. Förf. börjar med att sätta in emigrationen i dess europeiska tidssammanhang och ange dess roll i den svenska samhälls- omdaning. Där omnämnes även den litteratur om Amerika som stod utvandrarerna till buds. Sedan skildras överresan och svenskarnas tillvaro i stad och på landsbygd. Kulturlivet och några framstående svensk-amerikanare får var sitt kapitel. Några mer äventyrsbetonade gestalter möter i kapitlen om guldgrävorna, Joe Hill och

svenskar som deltog i inbördeskriget. Boken avslutas med en kort översikt av de dikter och sånger av olika valör som uppstod kring emigrationen, såsom den kända *Barndomshemmet* och visan om Petter Jönsson.

Allt detta får emellertid sin rätta profil genom de många dokument och delvis unika bilder som belyser framställningen. Det är mig veterligt första gången som försök göres att på detta sätt ge en åskådlig bild av utvandringshistorien i dess olika aspekter. Bildserien börjar verkningfullt med två fotografier från fattig-Småland: den ena bilden visar en kvinna i schallet och förkläde framför sin torftiga backstuga, den andra en prydligt högtidsklädd torparfamilj framför den enkla torvtäckta stugan med ett par bikupor vid husgaveln. Som kontrast härtill möter längre fram det festliga fotot av de tre Långsjö-emigranterna med rundhatt på huvudet och en väldig cigarr i mungipan. Mycket upplysande är också bilden av Erland Carlssons "prästgård" i Chicago, där exteriören efterliknar det engelska enfamiljshuset och interiören föga erinrar om de dåtida småländska prästhemmen — om man möjligen undantar Lutherporträttet på väggen. För övrigt illustreras både utvandrararnas arbetsliv i det nya hemlandet och deras högtidsmöten i kretsen av vänner och bekanta. Porträtten av de mera kända Amerika-svenskarna är ju publicerade många gånger förut men förtjänar ändå sin plats i detta sammanhang.

Minst lika viktiga som bilderna är de många förut opublicerade dokument (dagboks- och brevutdrag) som förekommer i boken. Man kan peka t. ex. på den dagbok som nämndemannen och kyrkovärden Sven Samuelsson i Ljuder, Karl Oskars hemsocken, förde under missväxtåren på 1860-talet. Ett par sidor återgives i faksimil. Högst intressant är skildringen av den verksamhet som emigrantagenten Daniel Asproth i Tranås bedrev under emigrationens blomstringstid. Den största delen av detta unika dokumentmaterial återfanns så sent som år 1963 i en byggnad, där det utgjorde trossfyllnad i ett rum som nämnde Asproth en gång låtit inreda. Det märkliga fyndet är tidigare skildrat av upptäckaren Arvid Jonas i boken *På upptäcktsresa i gamla timmerväggar*.

Sista bilden i boken återger *Utvandrarnas hus* i Växjö. Det är där som minnena av de svenska emigranterna samlas. Därifrån har också största delen av materialet hämtats. Det är i *Emigrant-*

institutet som *Drömmen om Amerika* blivit framställd.

*

Den andra här uppmärksammade emigrantboken, betitlad *Emigranter*, är den förstnämnda lik. De är båda ett slags bilderböcker, de talar båda om "drömmen om Amerika" och de avslutar båda sin framställning i *Utvandrarernas hus i Växjö*, som lämnat så mycket material till framställningen. Bägge volymerna är också resultatet av ett lagarbete.

I boken *Emigranter* har ej mindre än fyra författare samarbetat, och detta har tydligen varit så intimt att ingen uppdelning skett. De vill tydligen gemensamt svara för innehållet, en för alla och alla för en. Enligt ett meddelande på omslaget är två av förf. historiker med modern historia som specialitet och de två övriga "vanliga" författare, den ene skönlitterär och den andre producent av "en rad historiska böcker". Det synes sålunda vara väl sört för bokens såväl historiska vederhäftighet som litterära kvalitet.

Framställningen är kronologiskt disponerad med fyra kapitel. Efter ett par sidors inledning om orsakerna till den stora emigrationen från Europa under 1800-talet skildras i första kapitlet "det Europa de kom ifrån". Där behandlas inte bara förhållandena i Sverige utan även tillståndet i Europas olika länder såsom England, Tyskland, Italien och Ryssland. Det säger sig självt att det endast kan bli mycket korta översikter; de är emellertid rikt illustrerade.

För Sveriges del har förf. — i motsats till boken *Drömmen om Amerika* — riktigt nog uppmärksammat den stora betydelse som den gamla svenska enhetskyrkan och dess ordningar hade för de svenska emigranternas hela livssyn. Förf. har dock nöjt sig med att framhålla det tryck och den vantrevnad som människorna förnam i det gamla ståndssamhället när de nya liberala frihetsideerna vann insteg i landet. Detta är riktigt men bara den ena sidan av saken. Det noggrant reglerade livet i hustavlans hägn utgjorde ett traditionsmönster som bevarades, ja ömt vårdades av många skaror som slog sig ner i Mellanvästerns bygder. Detta framgår tydligt av den intressanta punktundersökning av Jan Redin som ingår i den stora *Långasjöboken om emigrationen* (jfr Rig 1968 s. 55 ff.). Det sagda gäller även om de hundratusentals emigranter som kom

från kontinentens romersk-katolska och grekisk-ortodoxa bygder. Men härom sägs ingenting i boken. Överhuvudtaget synes utblickarna över Europa mera vara ett löst påhäng utan betydelse för den följande skildringen. Där hämtas belägg nästan helt från Sverige.

När förf. i det följande kapitlet *Drömmar om Amerika* talar om Amerikabreven, om emigrationsagenterna och om motpropagandan mot emigrationen, är både texternas uppgifter och illustrationerna hämtade från svenskt material. Även i kapitlet *Resan västerut* är det de svenska emigranternas färd som skildras i ord och bild: avskedet från hem och församling, färden på hästkärran till avgångshamnen, livet ombord och ankomsten till det nya landet i väster.

Sista kapitlet skildrar "landet de kom till". Där möter rapsodiska anteckningar om varje-handa problem i den unga staten, såsom inbördeskriget på 1860-talet, indianproblemet och svenskarnas bosättning i stad och på landsbygd för att så sluta med en teckning av "emigrationen i konsten och litteraturen". Det är betecknande för verkets uppläggning att sistnämnda vittomfattande ämne avverkas på två sidor (inkl. bilder).

De korta översikternas uppgifter synes vara korrekta, såsom man bör vänta med en sådan författarstab. Endast ett par onöjaktigheter har observerats. Texten till diagrammet över befolkningsutvecklingen i Sverige under 1800-talet (s. 17) anger att nativitetskurvan avser "antalet döda" och mortalitetskurvan avser "antalet födda". Det skall naturligtvis vara tvärtom. Den förr mycket brukade juridiska termen "försvarslös" synes mig ej vara tillräckligt stringent definierad: "f. kallades de människor som drev omkring på landsbygden utan arbete". Försvarslös var den som inte ägde ett ärligt levebröd eller tillräcklig förmögenhet. Den som icke ägde "laga försvar", som termen löd, kunde tvingas att taga anställning som tjänstehjon.

Som ovan framhållits är bägge böckerna närmast att betrakta som en samling illustrationer med upplysande kommentarer. Bilderna är inte desamma i de två volymerna men likartade. Detta är helt naturligt, eftersom motivkretsen är desamma. Till den förstnämnda bokens förtjänster hör att den publicerar intressanta belysande dokument; den sistnämnda har ett stramare kronologiskt grepp på ämnet. Båda utgör en trevlig

och lättläst introduktion till den stora utvandringshistorien. Kanske kan de var för sig eller båda tillsammans locka läsaren att sedan fördjupa sig i de djuplöjande vetenskapliga undersökningar som nu börjar publiceras av den stora "emigrationsutredningen" i Uppsala.

Hilding Pleijel

INGA ARNÖ-BERG: *Serviser från Gustavsberg*. ICA-förlaget. Örebro 1971. 112 s., ill.

Det är med glädje man ser denna lilla välskrivna bok om Gustavsbergs porslinsfabrik och dess 150-åriga tillvaro. Boken ansluter till ICA-förlagets tidigare båda böcker om tallrikens och servisens formutveckling och vidgade funktioner under förra seklet och om Rörstrands porslinsfabrik. Nyligen ägnades också lerkärlsfabriken i Höganäs en första presentation. På samma sätt presenteras här Gustavsberg och fabriken utveckling till dagens storindustri och som titeln anger är det vid fabriken produktion av servisgods som huvudvikten är lagd. Störst utrymme ges åt fabriken första hundra år, från de första trevande försöken omkring 1830, via sekelskiftets enorma servisuppsättningar och rika mönsterflora till Wilhelm Käges funktionellare vardagsvaror. De senaste decenniernas produktutvecklade och högdesignade tillverkningar behandlas mer översiktligt.

Gustavsberg har hittills — förvånansvärt nog — saknat en historik. Det är därför en känd lucka i vår svenska porslinshistoria som nu, i vissa avseenden, äntligen fylls. Rörstrand och Gustavsberg hörde till den handfull större industrier under förra seklet som hade en konstindustriell tillverkning av vardagens bruksföremål. De dominerade helt Sveriges keramiska industri och var de enda fabriker fram till 1910-talet, där en finare porslins- och flintgodsproduktion förekom. Det kan nämnas att omkring 1900 svarade de båda fabrikererna för över två tredjedelar av landets totala keramiska produktion och för närmare 90 procent av allt servisgods. Och servisporcelainet hör onекligen till det intressantaste av vardagens bruksvaror, speglade inte bara smakförändringar

utan även t. ex. våra mat- och måltidsvanor. Det är viktigt att denna industri och dess förutsättningar och resultat behandlas.

Det var åtskilliga motigheter för fabriken i början och först in på 1830-talet kom produktionen i gång på allvar. Genombrottet kom då man lärt sig behärska den nya dekoreringen med koppartryck efter engelskt exempel. Som huvudägare stod nu handelshuset Godenius i Stockholm och 1838 beslutar man att lägga om tillverkningen efter engelska metoder. Inte bara engelska leror utan även engelska verkmästare och arbetare importerades. Den nya dekortekniken och flintgodskvaliteten av engelsk typ var förutsättningarna för en ekonomiskt lönsam massproduktion. Det är under dessa decennier strax före sekelmitten som de berömda serviserna med romantiska Kungliga lustslott och Djurgårdsmotiv i blått underglasrytryck lanseras. Förlagorna var hämtade ur Söderbergs och Billmarks litografiserier. Huvuddelen av servismönstren importerades från England, så bl. a. klassikern "gamla servismönstret", som salufördes århundradet ut, och en lång rad dekorer och modeller speglade 1800-talets olika moderiktningar. Vid sekelmitten presenterar fabriken också hela servisuppsättningar och i fabriken priskurant 1870 erbjuds serviser för inte mindre än 36 och 48 personer. 1800-talets slut var statusmiddagarnas och de ändlösa matsedlarnas tid.

Epoken Odelberg är den intressantaste i Gustavsbergs historia. Fabriken utvecklas från 1869 till en storindustri under Wilhelm Odelbergs kraftfulla och patriarkaliska ledning med över 900 anställda och ett tillverkningsvärde på ca två mkr vid sekelskiftet. Odelberg organiserar även hela brukssamhället med arbetarbostäder, bruks-handel och kyrka. Man inför en rad tekniska nyheter och höjer tillverkningskapaciteten såväl som kvaliteten. Med åren anställs flera konstnärer för att rita i första hand fabriken kollektioner till de stora industriutställningarna.

Framställningen kompletteras med ett utförligt dekorregister över Gustavsbergs tillverkningar. Det bygger i huvudsak på fabriken priskuranter och innehåller uppgifter om dekorens namn, tillverkningsår, använd servismodell, kvalitet, dekorationsteknik och färger, i förekommande fall även uppgift på konstnär. Liksom avbildningarna av servismodeller och stämplat från olika perioder och avsnittet med ordförklaringar kommer det med all säkerhet att vara till glädje inte ba-

ra för en antikintresserad allmänhet utan även för museimannen.

Det är mycket författarinnan lyckats pressa in på de få sidor som stod till buds. Det är dock flera aspekter som antyds men av utrymmesbrist aldrig utvecklas. Det är rec.:s förhoppning att författarinnan skall beredas ork, tid och pengar till en vidgad, utförligare redogörelse för Gustavsberg och dess tillverkningar. Man skulle t. ex. önska en fylligare framställning av hela bruksamhällets framväxt och utveckling med fabriken som centrum. Material finns ju bl. a. i det rika företagsarkivet! Värdefullt vore också att få själva försäljningsverksamheten närmare utredd och givetvis även andra grenar av tillverkningen presenterade, kakelugnar, sanitetsporcelain m. m. Och inte minst viktigt, den stora och intressanta produktionen av prydnadsporcelain och konstgods.

Bengt Nyström

Kalix 1—3. Utg. av Norrbottens museum. Red.: HARALD HVARFNER. Uppsala 1967, 1968, 1971. 151 s., 318 s., 102 s., ill.

Bland sockenhistoriker hör boken om Kalix med sina tre delar till de bästa. Den handlar om en kommun i norra delen av Norrbottens län, numera en måttligt industrialiserad kustbygd med sviktande jordbruk och fiske. Förr var den en av "Norrbotns" fyra nordligaste storsocknar med väldiga skogs-, myr- och fjälland samt en smal remsa jordbruksbygd längs älven och Bottenvikskusten, där fisket från begynnelsen gav livsuppehållet till många.

De litterära källorna är sena och går tillbaka till 1460-talet, då "kalijsboerne slogo ihial her Olof i Lule", som vid denna tid var moderförsamling till den mindre och kargare Kalix. Som självständig socken omtalas Kalix första gången 1482. Det är under denna tid som den ännu kvarstående gråstenskyrkan reses på strandbrinken vid mynningen till den älv som gav trakten dess namn. Kalix lär betyda "den kalla" och syftar på det svala vatten som den långa och forsrika älven för med sig från källorna i Lappland.

Det finns åtskilligt som tyder på att bygden

haft bosättning redan före 1320-talet, då Magnus Erikssons förmyndarregering uppmuntrade till kolonisering av de på lax och pälsdjur så rika utmarkerna i norr. Arkeologerna har visat att det levde folk i Kalixbygden redan för 5 000 år sedan. De var förmodligen kringströvande jägare och fiskare, nomader, kanske samernas förfäder.

Enstaka större gravanläggningar, t. ex. Sangishögen, tolkas ofta numera *icke* som minnen av mellansvenska köpmän som ofrivilligt blivit kvar i landet utan som indicium på att folk byggt gårdar i kustlandet redan under vikingatiden. Det finns också litterära källor som styrker hypotesen att 1300-talets "landnamsmän" kom till en trakt, där en del av den odlingsbara jorden redan var tagen i anspråk.

Under århundradenas lopp är förändringarna små här som på de flesta håll. Krig och hungersnöd påverkar visserligen invånarnas livssituation och befolkningsutvecklingen. Men i grunden lever man långt in på 1800-talet på medeltida sätt, på det som jorden, skogen och vattnet gav. Tidiga försök att etablera en bruksrörelse blev utan betydelse för de flesta sockenbor, men genom trävaruruschen vid 1800-talets slut bröt en ny tid in. Sågar anlades och arbetstillfällena gavs. Träpatronerna byggde stort och respektingivande, ofta — som i Filipsborg — i uppsluppen snickarglädje. Om detta, om arbetarnas situation och de första fackföreningarnas uppkomst i det så småningom röda Kalix skulle man gärna ha velat läsa i Kalix 1—3.

Det är mycket som saknas i Kalix-böckerna. Paradoxalt nog är också detta deras kanske största förtjänst. Avsikten har inte varit, det deklarerats flera gånger, att ge en allmän översikt över varje tänkbar fas i bygdens utveckling. Man har i stället valt att behandla ett mindre antal skeden eller företeelser och man har föredragit sådana där det lokala materialet är rikt. Författarna och redaktören har avstått från svepande generaliseringar och försök att sätta in bygdens historia i vida nationella och internationella sammanhang. Man har vunnit mycket i *tydlighet* på detta. Resultatet har blivit lokalhistoria i bästa bemärkelse. Fylliga litteraturhänvisningar underlättar utflykter i världen utanför Kalix.

Kalix 1—3 är utgiven av Norrbottens museum på uppdrag av Kalix kommun. Den första delen Namn och språk utkom 1967 med Åke Hermansson, Ernst Lundbäck och Gunnar Pellijeff som författare. 1968 följde del 2, Socken och

kommun, skriven av Åke Hermansson och 1971 publicerades Land och fynd med Erik Fromm och Hans Christiansson som huvudförfattare och Birgitta Hjolman som bidragsgivare. För verket som omfattar närmare 600 sidor står Harald Hvarfner som redaktör. Böckerna är formgivna av Jerk-Olof Werkmäster, producerade av Lena Svanberg och togs redan 1967 med i listan över årets vackraste böcker. Stor förtjänst för detta har även konstnären Fred Andersson, vars akvareller gör sig fint som bokomslag, samt Pål-Nils Nilsson, som svarar för samtliga fotografier, därav flera i tredje delen i färg.

I landsantikvariens instruktion står bl. a., att han genom tal och skrift skall göra sitt län känt. Under sina tio år i Norrbotten har Harald Hvarfner tagit denna rekommendation ad notam. Norrbottens museum utger inte endast en vacker och innehållsrik årsbok utan också ett stort antal skrifter i skilda ämnen och av olika omfattning. Flera av dessa har utgjorts av vetenskapliga arbeten (med Hunting and fishing, 1965 som tyngdpunkt), andra har varit populära småtryck i stora upplagor (t. ex. Forntid i Norrbotten, Arkeologstigen i Jävre, Lappstaden i Arvidsjaur). Dessutom har museet distribuerat ett stort antal böcker med norrbottensinnehåll, som i annat fall skulle haft svårt att nå en större publik. En viktig insats var nytugvningen av Albert Norbergs monografi över Luleå socken, En gammal Norrbottensbygd (två delar), som brukar räknas som en av de bästa bygdehistoriker som någonsin utkommit.

Som norrbottning (och kalixfödd) har man särskilt stor anledning att tacka Harald Hvarfner för den publicistiska och vetenskapliga insats han gjort i Norrbotten. Hans arbete inom andra delar av det museala fältet har varit lika betydelsefullt för landsdelen och har på flera sätt varit nydanande i landet. Att han lyckats så väl beror bl. a. på det stora stöd som kommuner och lands- ting i Norrbotten lämnar till museal och annan kulturell verksamhet.

Till sist några kommentarer till innehållet i Kalix 1—3. I del 1 ger Gunnar Pellijeff i Kalixbygdens ortnamn en översikt över traktens bebyggelsehistoria alltifrån etableringen under medeltiden och fram till 1800-talets omfattande upptagning av nybyggen. Uppsatsen visar de värdefulla historiska resultat som en skicklig och kulturhistoriskt orienterad språkforskare kan nå

genom att kombinera studiet av ortnamnen med analys av arkivaliskt material.

Bykartornas stora betydelse för tolkning av bebyggelse och näringsliv i äldre tider betonas i Åke Hermanssons artikel i samma del. Den handlar om Sangis, den sista svenskspråkiga kustbyn. I nästa by, Säivis, har språket sedan gammalt varit finska. Mellan de två byarna går en kulturgräns, som är mer markant än de flesta andra liknande i Sverige.

Åke Hermansson har ensam skrivit den andra delen i historiken. Den är rapsodisk, men innehåller mycket stoff och värdefulla synpunkter av både lokal och mer allmän karaktär. Författaren för på flera ställen en metodisk diskussion och analyserar källornas art och deras skiftande värde, något som man är särskilt tacksam för i en bok av detta slag. Tyngdpunkten ligger på avsnittet Arbete och liv under fem sekler.

I del 3 åskådliggör Erik Fromm Kalixbygdens geologiska historia. Dess förhistoria skildras av Hans Christiansson, som kanske ibland för ut läsaren på alltför vida strövtåg i nordskandinavisk arkeologi. Här skulle större koncentration på det lokala inte ha skadat. Tyvärr saknas en karta över bygdens fornlämningar.

Genom att välja skickliga och aktiva vetenskapsmän och genom att ge historiken en tilltalande yttre form har Kalix kommun skapat en sockenbeskrivning av bestående värde. Den borde vara ett mönster för andra som vill skildra sin bygds historia.

Olov Isaksson

JOHAN PETTERSSON: *De levde bland bergen*. Studier i Tjörns kulturhistoria. Dalaförlaget Malung. Malung 1971. 211 s., ill. Pris häft. kr 48: —, inb. kr 58: —.

När komministern och fil. doktorn Johan Pettersson för ett kvartsekel sedan som grön licentiant uppvisade för mig (ännu grönare som professor) några små fotografier av stenmurar och stenrösen på Tjörn såsom tilltänkt ämne för sin licentiatavhandling möttes han i första omgången inte av någon större förståelse. Det var fel! Men jag kände inte då förslagsställarens lokala

förtrogenhet med ämnet, ej heller hans forskarglädje, envisa energi och kärlek till Tjörn, egenskaper som går igen i den nu föreliggande boken. De enkla fotografierna från 1946 gav den gångna anledning till studieresor både till yttre Hebriderna och till Sardinien och resulterade i en förtjänstfull licentiatavhandling om skalmurar och kupolvalv, till en del tryckt i denna tidskrift (1948), till en del i en särskild publikation (Kupolbyggnader med falska valv, 1954). Mellan dessa undersökningar och De levde bland bergen finns också en yttre samhörighet: flertalet av de 31 studierna i den senare boken är förankrade vid i bygden bevarade monument och minnen. Dessa är av högst olika slag: barlast från strandat fartyg (från antikens Medelhav?), fornborgar, ridstigar och vägar, broar, husgrunder och bevarade byggnader, myntfynd, ortnamn och öns topografiska beskaffenhet. Åtskilliga av studierna har naturligtvis enbart lokalhistoriskt värde, t. ex. uppgifterna om stegling, falskmynteri, brand, pest och andra olyckor.

Men det finns också mycket av mera allmänt intresse. Det gäller främst uppsatserna om samfärdseln till lands och sjöss och hithörande företeelser. Här möter man bokens längsta avsnitt Ridvägarna och det därtill anslutna Marken berättar. Utgångspunkten är biskop Jens Nilssöns reseuppgifter från slutet av 1500-talet, som kompletteras med upplysningar från kartor av olika slag, jorde- och domböcker, vartill kommer egna terrängstudier med avståndsmätningar och uppdragning av stig- och vägprofiler. Förf:s här tillämpade arbetssätt är genomgående för boken: omsorgsfulla fältiakttagelser rikt kompletterade med arkivuppgifter och en stor notapparat. I tiden sträcker sig Johan Petterssons framställningar från Jordanes uppgift om "örgrytningarna" (klippbebyggarna på öarna) till lotsars och strandsittares avflyttning från Tjörns småöar i början av 1900-talet.

Flera av uppsatserna har en vidare syftning än vad deras rubriker anger, så beträffande Kring Malins hus. Malin var en kvinna på Herrön som 1649 var anklagad för trolldom, men framställningen gäller inte henne utan går ut på att visa hur tillförlitligt en lantmätare 1699 på sina kartor återger den samtida bebyggelsen, en principiell fråga som är aktuell redan i förf:s doktorsavhandling Den svenska skagerackustens fiskebebyggelse (1953). Medtagen på lantmäterikartorna är alltså också strandbebyggelsen — om det fanns

någon. I anslutning till avhandlingen och även här med polemisk spets säger förf. i inledningen till bokens sista kapitel Fattiga strandsittare: "Var man än söker i Bohuslän, finner man ingenstans belägg för att skärgården under historisk tid haft en bofast befolkning före mitten av 1500-talet".

Sigfrid Svensson

INGEBORG WEBER-KELLERMANN & WALTER STOLLE: *Volksleben in Hessen 1970*. Verlag Otto Schwartz & Co. Göttingen 1971. 10 s. + 142 s. + 24 s. pl. Pris DM 16:40.

I Skandinavien finns en ofta yttrad önskan om nya översiktsverk över mellaneuropeisk folkkultur. Professor Ingeborg Weber-Kellermann och hennes medarbetare Walter Stolle har nyligen utgivit en mycket modern bok med den gammalmodiga titeln *Volksleben in Hessen 1970*. Många forskare i Förbundsrepubliken Tyskland tvekar i dag inför ordet *Volksleben* och kringgår det gärna med allehanda socialpsykologiska termer. Den ärliga titeln är därför i och för sig intressant.

Materialet har kunnat insamlas med understöd av TV, som också tillsammans med författarna gjort och under hösten visat 13 filmer. Det har därigenom blivit möjligt att för kapitlet om folkdräkter genomföra en räkning av antalet dräktbärerskor i dag. På översiktliga tabeller kan läsaren orientera sig om var de flesta finns och också till vilka åldersgrupper de hänförs. Fortfarande hör nämligen kvinnor i dräkter till gatubilden i de flesta hessiska städer och byar. Med tabellen i handen kan man lätt fara runt i bil och själv studera förhållandena.

Ett för Europa aktuellt problem är de stora folkomflyttningar som äger rum av olika anledningar: flyktingar, invandrare och gästarbetare. I kap. Fremde in Hessen tar författarna upp såväl de äldre företeelserna såsom norditalienska murare och hugenottflyktingar som de senaste enorma tillskotten av utländska arbetare till fabriker. Med exempel visas också hur i flera fall det är flyktingar som i Hessen för de

gamla folktraditionerna vidare. Så har t. ex. skett beträffande dräktbroderi, krukmakeri och bemålning av korsvirkeshus.

Förutom de redan nämnda kap. behandlas ämnen såsom trähantverk, korsvirkeshus, höbärgning, fester, påskbruk och majträd. Alla kap. är försedda med utförliga litteraturförteckningar, som t. o. m. tar upp de dissertationer som är under arbete.

Boken behandlar för etnologer välkända ämnen — insatta i sitt sammanhang 1970. Den kan varmt rekommenderas åt dem som är intresserade av såväl äldre som nyare förhållanden i Förbundsrepubliken.

Ulla Lindström

Söderköpings lagbok 1387. Utg. efter den medeltida handskriften och med inledning av ELIAS WESSÉN. Rättshistoriskt bibliotek. Bd 15. Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Ser I. I distribution Nordiska bokhandeln, Stockholm. 1971. XXI + 127 s. Pris kr 20:—.

Liksom kontinentala, danska och norska städer haft sina stadsrätter har med all sannolikhet de svenska städerna också haft det. Kung Albrekt omnämner i ett öppet brev utfärdat för Norrköping 1384 en nu förlorad "bok och stadz rät". Antikvarien Martin Aschaneus omtalar också i sin beskrivning från 1612 om Sigtuna en "Sigtune Stadz lagbook på Pergament skrifuin med romersk Styll...". Bjärköarätten, som avfattats för Stockholm i slutet av 1200-talet, har troligen också gällt i Lödöse. Av Visby stadslag finns bevarat en tysk originaltext, som enligt befallning skulle avfattas jämte en gotländsk text. Huruvida denna gotländska text kom till stånd vet vi inte.

Söderköping som i äldre tid var en ansedd handelsplats, har säkerligen haft sin egen stadslag. Den s. k. Söderköpingsrätten — en privat uppteckning av gällande rätt — fanns i behåll ännu på 1600-talet då lärdomsgiganten Johannes Bu-

reus gjorde excerpter ur den för sin ordbok. Bureus hade i sin vård eller ägde en rad gamla svenska handskrifter som senare gått förlorade, t. ex. Värmlands- och Smålandslagarna. Av hans fragmentariska anteckningar har man slutit att Söderköpingsrätten i rättstillämpningen sannolikt kompletterats av Östgötalagen.

Mäktiga stormannaintressen drev under 1300-talet fram en uniform lagstiftning uppdelad på lands- och stadsrätt. Den i Stockholm gällande nya stadslagen infördes successivt till en del av rikets städer: Magnus Erikssons allmänna stadslag. Den äldsta bevarade handskriften av denna är den s. k. Söderköpings lagbok från år 1387. Sedan 1866 finns denna pergamenthandskrift i Kungliga biblioteket i Stockholm (Signum B 170). Biblioteket har också en avskrift av stadslagen från 1420-talet, den s. k. Stockholms lagbok. Carl Johan Schlyter lade denna Stockholms lagbok till grund för sin utgåva av stadslagen, i tron att den var den äldsta bevarade handskriften. Någon originalhandskrift av stadslagen finns inte bevarad. Elias Wessén, som nu gett ut Söderköpings lagbok 1387, visar i förordet att Schlyter tog miste. Denna lagbok innehåller flera stadganden som måste vara ursprungligare än Stockholms lagboks. Enligt Söderköpingslagen skulle vid trolovning enligt giftermålsbalken åtta vittnen, fyra från vardera sidan, närvara vid fästningsstämman. Vittnena skulle vid eventuell senare tvist intyga att trolovningen ingåtts under laga former. Enligt landslagen, liksom i den äldsta av svealagarna, Dalalagen, föreskrivs två vittnen från varje sida. I Stockholms lagbok är antalet det tredubbla, dvs sex vittnen från varje sida. Sedvänja reglerade hur många som fick bjudas vid detta tillfälle då två släkter knöts samman. Ursprungligen måste det i Stockholm varit endast 8 platser för fastarna, men antalet har sedan höjts till tolv. Den ursprungliga bestämmelsen finner vi i Söderköpingslagen. Dess exakta datering — 1387 — ger den ett speciellt värde.

Stadens lagbok förvarades i stadens kista. En gång om året skulle lagen uppläsas: vid midsommar. Varje medborgare hade rätt att mot en kostnad av fem örar penningar få lagens bestämmelser i en viss fråga uppläst för sig. Den som läste var stadens skrivare — en man som enligt Söderköpings lagbok skulle "wara swensker oc ey wthlänzsker."

Det är en synnerligen betydelsefull insats som Elias Wessén och Institutet för rättshistorisk

forskning nu har gjort genom denna utgivning. Wesséns tidigare väl kända eminenta kunnande i svensk medeltidsrätt har här manifesterats ännu en gång.

Gunnel Hedberg

FRITHIOF WIDGREN: *Kyrkvärden genom tiderna*. Verbums förlag. Stockholm 1970. 83 s., ill.

Det berättas om ärkebiskop Söderblom att han med en glimt i ögat brukade framhålla att det fanns två förnämliga ämbeten som han tyvärr aldrig kunde erhålla: nämndemannens och kyrkovårdens. Båda har urgamla anor. Nämnden omtalas redan i den äldre Västgötalagen, och kyrkovårdsämbetets rötter kan spåras tillbaka till romarriket på 400-talet. Det är sålunda en åldrig institution som den nu bortgångne Värmlandskyrkoherden Frithiof Widgren tagit sig före att skildra i sin bok om Kyrkvärden genom tiderna. Det har skrivits åtskilligt om kyrkvårdarna, både i småskrifter och i samband med undersökningar på närliggande områden, men det är mig veterligt första gången som kyrkovårdsinstitutionen behandlas i en självständig historisk monografi.

Framställningen, som har den populära skildringens form, är saklig och vederhäftig utan att vara särskilt djuplodande. Den vittnar om god beläsenhet i den hithörande och angränsande litteraturen men bygger även på muntliga uppgifter och egna erfarenheter från en lång prästgöring på skilda håll i vårt land. Framför allt fångslas emellertid ögat av de många utmärkta och väl valda illustrationerna. De belyser genom olika slags föremål de många uppgifter som under tidernas lopp ålegat kyrkvårdarna samt återger i ett stort antal porträtt olika kyrkovårdstyper, alla särpräglade och fyllda av ämbetets värdighet.

Skildringen är kronologiskt disponerad, såsom titeln också antyder. Efter en kort inledning om institutionens förebilder på kontinenten redogör förf. för de många föreskrifter som återfinns i de svenska medeltidslagarna, varvid han kunnat stödja sig främst på G. Hafströms forskning i ämnet. Av dessa framgår klart vilka uppgifter som under detta skede ålåg kyrkovärjarna eller tuto-

res ecclesiae, som de då hette. Som namnet anger, skulle de värna om kyrkan, vare sig det gällde att bygga kyrka och ombesörja reparationer eller indriva böter för begångna förseelser. Förf. erinrar även påpassligt om de två första kyrkovårdar som man vet namnen på: Anund i Tästa och Ofeg i Hjortsta. De nämnes i runskriften på den bekanta och mycket omdiskuterade Forsaringen i Hälsingland.

Efter reformationen och genom Gustav Vasas hårdhänta framfart degraderades kyrkvårdarna närmast till ett slags fogdar åt kronan. Under 1600-talets lutherska reformarbete ute i bygderna växte emellertid åter kyrkvårdarnas betydelse. Genom 1686 års kyrkolag erhöll de vidgade uppgifter av skilda slag. Mången gång kom sysslan att anses så krävande att det var svårt att finna personer som ville åtaga sig den.

I och med det gamla agrarsamhällets omvandling fram till nutidens pluralistiska Sverige förändrades både uppgifterna för innehavarna och urvalet till dessa. Kyrkovårdsämbetet fick alltmer en rent religiöst-central funktion i nära anslutning till gudstjänsten och församlingslivet. Tidigare hade till kyrkvårdar nästan alltid utsetts besuttna odalmän. Nutilldags kan man i kyrkvårdsbanken finna såväl ämbetsmän och verkstadsfolk, lärare och arrendatorer som hemmafruar och yrkeskvinnor — allt återspeglade det mångskiftande livet i nutidens Sverige. Det sista partiet i boken återger ett antal personskisser, där representanter för det innevarande seklets kyrkovårdar tecknas med stor inlevelse och stundom även oförarglig humor.

Boken åtföljes av en utmärkt litteraturlista och en fullständig bildförteckning. Däremot saknas person- och sakregister. Det sista hade varit av stort värde, då många företeelser som här behandlas inte omnämnes i innehållsförteckningen. I anslutning till bildtexterna, som tyvärr saknar foto-år, må göras ett par små påpekanden. Den kollektlåda som avbildas s. 43 är inte en sådan "kollektlåda" som omtalas (från Ivö) s. 44; den senare har en sådan form att den snarast kan kallas kollektskopa. Bilden s. 41 anges återge "procession vid kyrkoherdeinstallation i Karlstorp". Detta kan inte vara riktigt. Där har inte förekommit någon installation sedan år 1923, och på den tiden gick inga kyrkovårdar med i processionen. Fotot är nog taget vid kyrkans återinvigning. Här hade ett årtal på fotot kunnat ge besked.

När Fredrik Böök sommaren 1924 företog sin berömda Resa genom Sverige, antecknar han från Rättvik: "Jag har aldrig sett något prydligare och ståtligare än kyrkvårdarna i Rättvik, med sitt rundklippta hår och sina ålderdomliga håvar; de samlade in kollekten, i bänk efter bänk, med ett lugnt allvar och en naturlig takt, som gjorde att förrättningen, långt ifrån att störa andakten, närmast förhöjde den". Den som en

gång i tiden nära samarbetat med trygga småländska kyrkvårdar vill gärna vidga vitsorden att gälla alla de gamla hedersmännen. Sedan man läst boken om kyrkvårdarna och beskådat deras själfulla anleten där, är man beredd att lyckönska både till ämnet och till dess utförande. Boken är, som det brukar heta, föremålet värdig.

Hilding Pleijel.

KORTA BOKNOTISER

PEHR HENRIK TÖRNGREN: *Lovisa Maria Hjelm's ättlingar 1772—1971*. En släktbok utgiven av Gerhard Bendz, Beatrice von Hofsten, Bengt O. T. Sjögren. Släktföreningen "Lovisa Maria Hjelm's ättlingar" (postgiro 103733-2, Stockholm). Lund 1971. XVI + 558 s., 5 pl. Pris kr. 120:—.

Mången vandrare som gått omkring på S:t Peters klostres minnesrika kyrkogård invid järnvägsstationen i Lund har nog stannat inför en stor gravsten med en sällsam inskrift. Stenen är rest över Lovisa Maria Hjelm, som föddes år 1754 och dog år 1850. Inskriften omtalar att hon var "stammomder för 14 barn, 69 barnbarn, 78 barnbarnsbarn och 1 barnbarnsbarn". Detta är ju en ganska ovanlig företeelse. Men eljest säger väl inte namnet mycket, okänt som det är för de flesta.

Den harangerade ättemodern framträder emellertid i ett annat ljus om man nämner att hon var moder till den berömda lagprofessorn Carl Johan Schlyter, som i sin tur blev morfar till den legendariske Johan Carl Wilhelm Thyrén, att hon blev svärmor till den bekante lundabiskopen Wilhelm Faxé och att bland hennes 78 barnbarnsbarn befann sig de båda bröderna Esaias och Elof Tegnér, skaldens berömda sonsöner. Läger man härtill att denna stammomders ättlingar i våra dagar stigit till 3305, varav 2575 ännu lever — ja, då förstår man att den eleganta Inledningens författare, den Lundalärde professor Gerhard Bendz trossvisst kan sluta sin framställning med den oemot-sägliga utsagan: "Släktens fortbestånd synes tryg-gat".

De många nutida ättlingarna till Lovisa Maria Hjelm i hennes båda äktenskap (med kontraktsprosten Elias Billberg och fältkamreraren Carl Johan Schlyter) har känt en stor samhörighet och bildat släktföreningen "Lovisa Maria Hjelm's ätt-

lingar". Initiativtagare både till släktföreningen och till den digra släktbok som nu föreligger var den på sin tid mycket bekante läkaren och samhällskritikern Pehr Henrik Törngren. Efter hans tidiga bortgång år 1965 har tre andra ättlingar fortsatt det påbegynta arbetet och nu bragt det till fullbordan, "såsom en ättlingarnas gärd till stammomder inför 200-årsminnet av hennes trädande i brudstol första gången".

Släktboken är praktiskt uppställd och mycket överskådlig. Ättlingarna är uppdelade på nio avdelningar i anslutning till sin härstamning från de nio barn av Lovisa Maria Hjelm som nådde vuxen ålder och alla gifte sig. Ingifta släkter står att finna efter huvudsläkten i den ordning i vilken de nämns i denna. Ett 54-sidigt namnregister i slutet av boken gör det mycket lätt att finna vilka personer som är ättlingar och var de omtalas i boken. Dessutom finns ett särskilt register över de släkter (familjer) som har egen rubrik i släktboken.

Det är högst fascinerande att sitta och begrunda det som förtäljes på bokens 574 sidor. Visserligen är det till största delen namn och siffror. Men därbakom skönjes en mångfald skiftande människo-öden. I själva verket möter man här ett tvärsnitt av det svenska kultursamhället under det senaste seklet. Där är grevar och baroner (som Mörner och Cederström), statsråd av olika kulörer (som Bertil Ohlin och Karl Schlyter) professorer i skilda fack, ämbetsmän av olika grader men även näringsidkare och företagare, präster och militärer, läkare och lantjunkare i en brokig blandning. Det är inte bara genealogen utan även kulturhistorikern som här finner många guldkorn. Därför har det synt mig angeläget att även denna tidskrift uppmärksammar denna släktbok. Den är tryckt i en liten upplaga och blir nog med tiden en raritet.

Hg Pl.

Sigfrid Svenssons tryckta skrifter under 50 år (1922—1971). Skrifter utg. av Etnologiska sällskapet i Lund 2. Lund 1971. 49 s. Pris kr 7: 50.

ARNE BIÖRNSTAD & INGEMAR LIMAN: *Förr i tiden, Sverige för 100 år sedan*. Foto: Mogens Didrichsen. Forum. Stockholm 1971. 92 s. med 113 fotogr.

En bok utan register, yttrade en åldrig museiman, är såsom ett magasin utan ljus. Detta är så sant som det är sagt. Man kan fortsätta att tala i liknelser och säga: att taga reda på en artikel av en flitig forskare är som att leta efter en nål i en höstack. Då kommer bibliografien till gagn som ett utomordentligt, för att inte säga oundgängligt hjälpmedel. Till mången forskares högtidsdag har därför jubilarens vänner åstadkommit en dylik bibliografi som hyllningsskrift. Det har ofta skett med biträde av dennes maka, d.v.s. indirekt av jubilarer själv.

Professor Sigfrid Svensson, som inte tycker om att emussla med saker och ting, har inför sin sjuttioårsdag avböjt vännernas erbjudna hjälp och själv sammanställt en noggrann förteckning över sin rika produktion under femtio år. På grund av den centrala ställning han intagit inom den etnologiska forskningen och det omfattande intresse han som skribent ådagalagt för denna forsknings alla mångskiftande områden, har bibliografien blivit en översikt av den svenska folklivsforskningens insatser under det senaste halvsekle. Man får samtidigt en klar bild av ämnets utvecklingstendenser alltifrån dominansen av folkminnen och folktankar vid 1920-talets begynnelse fram till våra dagars heta debatt om socialantropologi och därmed sammanhängande terminologiska frågor.

Trots motstånd har jag lyckats utverka tillstånd av Rigs redaktör att fästa läsarnas uppmärksamhet på det förträffliga och verkligt intressanta tidsdokument som här föreligger. Det kan i förbigående omnämnas att omslaget är festligt originellt med hela framsidan fylld av små föremål i brokig blandning: ett får, en resvagn, en bikupa, en cittra och t.o.m. en doktorshatt samt en mängd andra lika oväntade ting. Vad allt detta symboliserar och varifrån det är hämtat överlåtes åt den vetgirige läsaren att själv utfundera — ingenting står där om i boken. Bibliografien ingår som nr 2 i Etnologiska sällskapets i Lund skriftserie. Det är att hoppas att den får många efterföljare. Det är av nöden i ett så omfattande ämne som nordisk etnologi.

Hg Pl.

”Stora och dramatiska händelser har man alltid målat taylor av. Med det lilla och jordnära är det sämre beställt. Trots att de små och egna händelserna spelar den största rollen för de flesta människorna. Nu som för hundra år sedan”.

Intendenterna Arne Björnstad och Ingemar Liman vid Skansens kulturhistoriska avdelning har i samarbete med fotografen Mogens Didrichsen och Gunnel Hazelius-Berg vid Skansens klädkammare dristat sig till ett djärvt experiment: ett vardagsreportage i ord och bild om Sverige för hundra år sedan. Vad som höjer denna publikation över genomsnittet är i synnerhet bildmaterialet. I stället för att som så vanligt är reproducera autentiska fotografier, vilket visserligen är ”äkta” och visar dåtidens miljöer, men vanligen ger en i hög grad missvisande bild av *människan* i dessa miljöer, har man valt att utnyttja autentiska miljöer och tidstrogen klädedräkt, men låtit levande människor agera. Just detta finner jag i hög grad välbetänkt. Läsaren kan på ett i dessa sammanhang helt nytt sätt identifiera sig och han rycks med av känslor och stämningar som förmedlas av bilderna, inte endast av det skrivna ordet. Textmassan inskränker sig till sex sidor presentation förutom de korta men informativa bildtexterna. Dispositionen är okonstlad: vinter—vår—sommar—höst. Bonderomantik och knätofshysteri har fått ge vika för en saklig och förhållandevis objektiv syn på livet hos vanligt folk både i tätorten och ute i landsbygden.

En smula kritiskt skulle jag dock vilja fråga Gunnel Hazelius-Berg: Hur förhåller det sig med konsekvensen? Klädedräkten är nog tidstrogen, men bar svensken för hundra år sedan ständigt nytvättade och nystärkta klädesplagg? En kolare i bländande vit stortröja mitt uppe i arbetet förefaller inte helt övertygande!

Fotografen, författarna och övriga medverkande i denna bok har all heder av sitt arbete och *Förr i tiden, Sverige för 100 år sedan* kan å det varmaste anbefallas åt läsaren.

L C S

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. . . . . 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Bygd och yttervärld* av Sigfrid Svensson . . . . . 10:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. . . . . 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fjördomar* av Brita Egardt . . . . 40:—
- Väderkvarnar och vattenmøllor* av Sven B. Ek . . . . . 45:—
- Kalmar. Karolinska borgarhus i sten* av Manne Hofrén . . . . . 44:—
- Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering* av Sander Rosén . . . . 10:—
- Herdar och husdjur* av Mátyás Szabó . . . . 34:—
- Studier i svenskt repslugeri* av Allan Nilson . . . . . 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström . . . . . 7:—
- Bruksherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow . . . . . 45:—
- Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus . . . . 20:—
- Mögsjö dagbok. Verskrönika från Mögsjön, Kalhyttan, Filipstad och Ransäter åren 1793—94* av Anders Fahlbeck . . . . 5:—
- Ernst och Mimmi* av Per Wästberg . . . . 38:—
- Skogslapparna* av Ernst Manker . . . . 120:—
- Die Geschichte des schwedischen Pfluges* av Ragnar Jirlow . . . . . 38:—
- Lapparnas heliga ställen* av Ernst Manker . . . . . 100:—
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska* av Mats Rehnberg . . . . . 7:—
- Smycken i svensk ägo* . . . . . 24:—
- Skansens örtagård/Skansens herb garden* av Gösta Berg och Lisa Bauer . . . . . 12:—
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk . . . . . 34:—
- Gårdiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall . . . . . 40:—
- Alberget och Oakhill på Djurgården* av Martin Olsson . . . . . 62:—
- Kring en lotsgårds historia* av Ragnar Wirsén . . . . . 34:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg . . . . . 48:—
- Gubbhyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Björnstad . . . . 20:—
- Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* av Filip Hultblad . . . . . 60:—, inb. 75:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torsselius tapetmålARBOK* redigerad av Sigurd Wallin . . . . . 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren . . . . . 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin . . . . . 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg . . . . . 9:—

Oeconomia

eller Hushållsbok för ungt adelsfolk

av Per Brahe

Utgiven med inledning, kommentar och ordförklaringar av John Granlund och Gösta Holm

Pris inkl. moms 80:—

”Med utgivningen av Per Brahes *Oeconomia* i denna omsorgsfulla och grundliga redaktion har en viktig kulturhistorisk källskrift blivit allmänt tillgänglig, som avsevärt vidgar vår kunskap om levnadsförhållandena i 1500-talets Sverige.”

Gösta Berg i Nya Wermlands-Tidningen

Folkdräkter

av Anna-Maja Nylén

Pris inkl. moms 58:50

”Den nya boken har blivit en synnerligen vacker och tilltalande volym i det yttre och innehållsligt har den blivit till en verklig handbok i detta fascinerande ämne till glädje och nytta för biblioteken, för hemslöjds- och hembygdsföreningar, för folkdans- och spelmanslag och för alla som lagt sig vinn om vården av detta rika kulturarv, som mer än månet annat speglar svensk tradition när den varit som bäst och festligast.”

Manne Hofrén i Barometern